

העיתונות העברית לנוכח פוגרום: 1920–1929

עוזי אלידע

מבוא: "פרעות תשפ"ד"–אוקטובר 2023

ב־7 באוקטובר 2023 ביצעו אלפי אנשי חמאס טבח אכזרי המלווה במעשי התעללות, אונס וביזה באוכלוסייה האזרחית של יישובי עוטף עזה, ערי הדרום ומשתתפי פסטיבל המוזיקה "נובה". הם הותירו אחריהם כ־1,200 הרוגים, אלפי פצועים, מאות שבויים ומספר רב של יישובים חרבים. למוחרת, ב־8 באוקטובר, בחרו רוב עורכי העיתונים העבריים בארץ להגדיר את הטבח בכותרת "מלחמה". עורכי ידיעות אחרונות וישראל היום הציבו בראש העמוד הראשון את הכותרת "המלחמה על הבית". האסוציאציה של הכותרת איננה אפוא תבוסה או טבח, אלא מאבק עיקש וגבורה. גם מעריכי בחר באותו יום בכותרת דומה, ועיתון הארץ הגדיר את האירוע כ"פלישה קרקעית" שהובילה לאבדות כבדות בהרוגים ובחטופים. לעומת זאת העיתון החרדי דל התפוצה של הזרם הליטאי של אגודת ישראל, יתד נאמן, בחר בכותרת שונה. הוא הכריז באותיות של קידוש לבנה על "פרעות תשפ"ד"¹. "פרעות" הוא המושג העברי לביטוי המוכר יותר בשפה הרוסית, "פוגרום". משמעותו של ביטוי זה היא הרס והשמדה או במובן רחב יותר – הפעלת אלימות ברוטלית (טבח, אונס, ביזה) נגד מיעוט אתני או דתי בידי גורם ממשלי הגמוני העושה שימוש בהמון מוסת עירוני או כפרי. כאשר המיעוט מגיב לאלימות באופן פסיבי ללא התנגדות בחוסר אונים, כגזירת גורל.² היהודים היו הראשונים שנפגעו מפוגרומים. מעשי הטבח הראשונים ביהודים שזכו לכינוי "פוגרום" אירעו בשנים 1881–1882 בעקבות רצח הצאר אלכסנדר השני. מאז סבלו יהודי האימפריה הרוסית מפוגרומים רבים, אולם התנועה הציונית טענה שעלייה לארץ, יצירת אדם עברי חדש המסוגל להגן על עצמו והקמת מדינה ריבונית תשמש כארץ מקלט ותשובה הולמת להרגשת חוסר הביטחון שהפגין היהודי הגלותי מול הפורעים בגולה.

למרות זאת, 75 שנה לאחר הקמתה, לא הצליחה מדינת ישראל לספק ביטחון אישי לאזרחיה שנחשפו חסרי הגנה לטבח אכזרי ב־7 באוקטובר. בדיקת כותרות העיתונות למחרת, 8 באוקטובר 2023, הבהירה שהיה פער גדול בין מסמן למסומן, בין הטבח שעשו אנשי חמאס מושיים באזרחים חסרי הגנה, זקנים, נשים וטף, לעובדה שרוב העיתונות בחרה לסמן את האירוע כ"מלחמה", ביטוי למאבק עז בין שתי צבאות. אבל ב־9 באוקטובר הייתה הכותרת בראש העמוד הראשון של ידיעות אחרונות "בקיבוץ ההריגה", אסוציאציה לפואמה של חיים נחמן ביאליק "בעיר ההריגה", על פוגרום קישינב ב־1903. בכתבה דיווח נחום ברנע על פוגרום לכל דבר שנעשה בחברי קיבוץ בארי: "הם

הלכו מבית לבית, נכנסו לממ"דים, חטפו את האנשים או הרגו אותם, לפעמים הרגו את כולם, לפעמים לקחו את הילדים והרגו את ההורים, לפעמים להפך". התיאורים, כתב ברנע, נשמעו כמו זיכרון מהפרעות.³ במהלך אוקטובר 2023 החלה תמונת הפוגרום להתקבע בעיתונות הישראלית אט-אט. חגי דגן כתב בהארץ בסוף נובמבר 2023 ש"כך בבת אחת נשמטה מראית העין הישראלית הבוטחת, הילידית, זו שלפחות חלק מאבות הציונות כה התאמצו לייצר ולבסס, ותחתיה בצבצה לה תודעה יהודית טראומטית ורדופה, זו הנוכחת כל כך בשיריהם של ביאליק ושל שניאור ובסיפוריהם של שופמן ושל שבטים זינגר".⁴

לא הייתה זו הפעם הראשונה שהעיתונות העברית התמודדה עם תופעת הפוגרום בארץ. לפני מאה שנה, לאחר מאורעות תר"פ באפריל 1920, התעורר בעיתונות דיון בשאלה כיצד להגדיר את האירוע האלים ואם אפשר להשתמש בביטוי "פוגרום" לצורך מסגורו. הדיון נמשך לאחר המאורעות האלימים של מאי 1921 והגיע לשיאו בעקבות "מאורעות תרפ"ט" באוגוסט 1929. גור אלרואי טען שבארץ ישראל השתמשו בתחילת שנות העשרים במושג "פוגרום" מכיוון שתושבי הארץ, אנשי העלייה השנייה והשלישית לא השתחררו מעולם המושגים המזרח אירופי, משם הגיעו. אירועי האלימות בארץ ישראל בשנים 1920-1921 התרחשו כמעט בסמיכות לפוגרומים שנערכו באוקראינה בין השנים 1918-1920, אירועי רצח, אונס וביזה שהותירו אחריהם מעל מאה אלף הרוגים ופצועים. אלרואי סבור שמרגע שפרצו בארץ המאורעות האלימים, נאחזו תושביה במערכת מושגים ישנה ומוכרת שהיה נוח להשתמש בה. אבל עם השנים השתחרר היישוב מהטרמינולוגיה הגלותית ואימץ לעצמו הגדרות לאומיות וערכיות שייחדו את היישוב. בתהליך זה יצרו בארץ בהדרגה אבחנה בין אירופה, שם מתקיים "פוגרום" ויהודים נשחטים, ובין ארץ ישראל, שבה נהרגים ונופלים יהודים. כאן בארץ היהודי שוב איננו קורבן, אלא גיבור.⁵

אני חולק על טענה זו של אלרואי. להערכתו בדיון שמתקיים על כמת העיתונות בשנים 1920-1921 ולאחר 1929 המושג "גבורה" לא החליף בהדרגה את המושג "פוגרום", אלא הופיע במקביל ובניגוד לו. הבעיה המרכזית לפני בני התקופה לא הייתה להחליף את טרמינולוגיית "העולם הישן" בזו של "העולם החדש", אלא להתמודד עם בעיית היסוד של הציונות: האם היא מסוגלת לייצר תנאים חדשים שיצמיחו דור חדש של יהודים ששוב לא ילך "כצאן לטבח" ושוב לא ייתן לתופעה כמו "פוגרום" להתקיים? ואם אכן תופעת הפוגרום בכל זאת מופיעה בארץ ישראל, נדרשה העיתונות לדון בשאלה כיצד ייתכן קיומו בארץ ישראל? אבל האם העיתונות דנה בשאלה זו או העדיפה להכחיש את עצם קיום הפוגרום מכול וכול? ואם כן, מדוע? מול המושג "פוגרום" הוצב המושג "גבורה". האם אוכלוסיית "קורבנות הפוגרום" וזו של "גיבורי המאורעות" היא אותה אוכלוסייה או אוכלוסיות שונות? גם המושג "מאורעות" איננו מקרי. גם למושג זה, להערכתו, יש תפקיד מכונן בדיון. מי החדיר את המושג למרחב הציבורי ומה משמעות

השימוש בו? אבחן את הדיון בסוגיות אלה בשנות העשרים באמצעות ניתוח השיח של שלושה עיתונים יומיים מרכזיים: הארץ, דאר היום ולאחר 1925 – גם דבר.

העיתונות ופרעות תר"פ, אפריל 1920

"מאורעות" או "פרעות"? הניסיון לצנזר את המילה "פוגרום"

אחת מיצירות האמנות המרכזיות שהנציחה את זוועות הפוגרומים היה ציורו המונומנטלי (2.93×3.43), של הצייר יליד לודז' שמואל הירשנברג (1865-1908), "היהודי הנצחי" (1899). הציור מתאר דמות יהודי עירום למחצה, עטור זקן לבן, נמלט אחוז אימה מגיא הריגה, אזור פוגרום נורא, זרוע גוויות ומוקף יער של צלבים. הדמות המגיחה לעבר הצופה מנופפת בידיה בתחינה, זועקת לעזרה ומבקשת ארץ מקלט. היכן נמצאת ארץ המקלט הנחשקת? מי מסוגל להציע ליהודי הנודד הגנה וכיטחון? האם ארץ זו נמצאת מעבר לאוקיינוס או בחופו המזרחי של הים התיכון? העובדה שהירשנברג הצטרף ב-1907 לסגל המורים בבצלאל ובחר בירושלים כמשכן לציור ולא בניו יורק, אומרת שהוא ראה בתנועה הציונית את התשובה לאימי הפוגרום ומצא בארץ ישראל את ארץ המקלט לעם הנרדף. מאז עמד הציור במרכז התצוגה של בית הנכאת של בצלאל ורבים ממנהיגי התנועה הציונית הרבו להצטלם לידו, מעין תשובה סימבולית לזעקת הפוגרום.⁶ למרבה האירוניה, לא הרחק מהמקום שבו הוצב הציור פרצו ביום שני, 4 באפריל 1920, מהומות דמים במהלך חגיגות נבי מוסא בעיר. המון ערבי משולהב ששמע נאומים נגד הצהרת בלפור וקריאות לשפיכות דמים ביהודים מפי ראש העיר הערבי של ירושלים אמין אל-חוסייני, ומפי עארף אל עארף, עורך העיתון הערבי הירושלמי, סוריה אלג'נוביה, יצא למסע של ביזה ופגיעה אלימה ביהודים בעיר העתיקה. המהומות שככו רק אחרי ארבעה ימים של מעשי רצח ואונס, ביזה וחילול בתי כנסת. נהרגו אז שבעה יהודים ונפצעו 216 איש ואישה.

באותם ימים יצאו לאור בירושלים שני יומונים עבריים: הארץ ודאר היום. בגלל מגבלות צנזורה לא נדפסו העיתונים למחרת פרוץ המהומות, ב-5 באפריל, אך הם יצאו שוב לאור ביום השני למהומות, 6 באפריל 1920. באותו יום הייתה הכותרת הראשית בהארץ: "המאורעות בירושלים". היה פער עצום בין עוצמת האלימות שהתחוללה ברחוב ובין הניטרליות של הכותרת. סופר בעיתון כיצד ביום השני של פסח, בשעה שנהרו זקנים וצעירים לכותל לתפילה, "התנפל האספסוף הגרוי על כל ההולכים מן התפילה אל התפילה. והפילום על מרצפות האבנים ודרכו עליהם ברגליהם והכום במקלות ובאבנים, חתכו את בשרם בסכינים, שכרו את זרועותיהם ופוצצו את גולגולות מוחיהם". נראה שסופרי הארץ הציגו בכתבה תיאורים אכזריים הרבה יותר, אבל הצנזור התערב ומחק את חלקם – והדף הראשון התכסה בכתמים לבנים. העיתון סיפר שהמשטרה הבריטית לא התערבה והתירה חופש פעולה לפורעים. אבל לצד הצגת יהודי ירושלים כאובייקטים פסיביים של אלימות, הדגיש העיתון את העובדה שחלק מצעירי היהודים ובהם גם דתיים

רבים נאבקו בפורעים, ומאות התארגנו מחוץ לחומות להגנה עצמית, אבל הצבא מנע מהם לבוא לעזרת יהודי העיר העתיקה.⁷

מדוע בחר הארץ למסגר את האירוע במונח הניטרלי "מאורעות", המרוקן מכל אסוציאציה למעשי אלימות, במקום לדבר על טבח או פוגרום? תשובה לכך ניתנה בטור הסאטירי "מבעד למסווה" של עיתונאי דאר היום ישעיהו קרניאל (שחתם בשם העט "עזמות"). הוא כתב בסוף אוקטובר 1920 ש"יצאו אלה המחוצפים של דאר היום בעצם ימי הפרעות בגיליון שמסגרתו שחורה לאות אבל ומחאה ויעזו לתקוף ולחייב את ההנהלה הצבאית. אין להם רגש אחריות ציבורית כמו שהוכיחו בגלוי בשעת הפוגרום בירושלים, בעת שעיתון הגון ואחראי כהארץ הבין שטוב להיחבא אל הכלים וחלילה לו לקרוא את הפרעות בשם הנורא פוגרום".⁸

במילים אחרות, קרניאל טען שבתחילת אפריל 1920 אירע פוגרום, מושג שיצר מייד אסוציאציה למעשי הטבח ביהודי רוסיה שתוארו בעוצמה בעיתונות ובספרות העברית.⁹ לטענת קרניאל בחר הארץ במכוון להסתיר עובדה זו בעיקר בגלל הבושה, שכן פוגרום היה תופעה גלוטית שגיבורה היה היהודי הגלוטי החלש והפסיבי שאינו יכול להשיב לתוקפיו מנה אחת אפיים. אבל כאן, בארץ ישראל שזה עתה קיבלה את הצהרת בלפור, חיים חלוצים עזי נפש, בעלי גאווה לאומית ויכולת להתגונן ולגבור על תוקפיהם. לכן בושה היא שיהודים התנהגו בארץ כקבוצה מפוחדת חסרת חוט שדרה וחדלת אונים שנטבחה ללא התנגדות כמו אבותיהם באירופה.

העיתון דאר היום הוקם במקור על ידי ילידי הארץ, בני העלייה הראשונה והיישוב הישן. העיתון דבק באידיאולוגיה חברתית-כלכלית ימנית וניהל למן צאתו לאור לראשונה, באוגוסט 1919, מאבק עז בנציגי המרכז-שמאל בארץ, אנשי העלייה השנייה והשלישית. הוא טען שהעולים החדשים ממזרח אירופה הביאו עמם את מאפייני הגלות המזרח אירופית ויצרו כאן יהודי גלותי חדש. כאשר הגיעו לארץ ראשוני הפליטים מהפוגרום מאוקראינה על סיפון האונייה "רוסלאן" בשנת 1919, התייחס אליהם דאר היום בתערובת של רחמים וחסדנות.¹⁰ עורכו הראשי של העיתון, איתמר בן-אב"י אף קבע שהארץ לא מסוגלת לקלוט את אלפי האומללים המעוניינים לעלות אליה. בן-אב"י סבר שפליטי הפוגרום יחלישו את המפעל הציוני מכיוון שהם חסרי מוטיבציה אידיאולוגית וחלשים פיזית ונפשית.¹¹ לכן אין פלא שהתרחש כאן פוגרום, ושאנשי עיתון הארץ, שנחשב ל"אויב" המרכזי של דאר היום, ניסו להסתיר את הפוגרום מאחורי המונח "מאורעות".¹²

ואכן, בניגוד לעיתון הארץ הייתה הכותרת בעמוד הראשון של דאר היום ב-6 באפריל 1920 "פרעות ביהודי ירושלים". העיתון מסגר אפוא את האירוע כ"פוגרום". אבל בדיקת הכתבות המתארות את האירוע בדאר היום מגלה שהפרשה הייתה מורכבת יותר. נראה שהסיבה המרכזית לכך שהארץ השתמש בכינוי "מאורעות" לא נבעה מרצונו להסתיר התרחשותו של פוגרום בארץ. ניסה להסתיר זאת דווקא הממשל הבריטי, שהפעיל את

הצנזורה הצבאית מייד לאחר פרוץ המהומות. הצנזור אסר על עורכי העיתונים העבריים להשתמש במושג "פוגרום" מחשש שיגרורם לתסיסה בקוראים העבריים בארץ. אסוציאציה לאירועי האלימות בירושלים למעשי הטבח שהתרחשו באירופה לצד הדגשת ההשפלה והבושה שגרם הפוגרום ליהודי הארץ, כל זה יכול היה לגרום להתלהטות רוחות ולהרחבת המהומות. לכן דרש השלטון הבריטי להימנע מלהשתמש בביטויים מעוררי תסיסה וכפה על העיתונות את הביטוי "מאורעות" (The Nebi Musa or the Jerusalem Events).¹³ הצנזור דרש מעורכי העיתונים העבריים להשתמש במושג הניטרלי "מאורעות". עיתון הארץ צייט להוראה מחוסר ברירה, בעוד עיתון דאר היום התחכם וניסה לעקוף את הצנזורה. עורכי העיתון הגישו לצנזור את נוסח גיליון 6 באפריל 1920 לפני הפרסום ובו אכן לא הופיעה המילה "פוגרום" אלא שימוש סאטירי בביטוי "מאורעות ללא שם". בפתח הגיליון ציין עורך דאר היום, איתמר בן-אב"י, שהעיתון היה תחת פיקוח הדוק מאוד של הצנזורה שמנע ממנו לבטא את דעותיו ורגשותיו: "קוראינו יקראו הלאה את נוסח המכתב המכריחנו להעביר הכל תחת ביקורת הממשלה. עלינו לשמור את רגשותינו בליבנו לזמן שבו ישלוט באמת הצדק והאמת. לזמן שבו נוכל להביע את דעתנו ללא מעצורים. נבקש נא סליחה מקוראינו אם הפעם לא נוכל למלא את תפקידנו הראשון, את תפקיד כל עיתון ועיתון להביע גלוי את רגשות קהל קוראיו ומחשבותיו". ואכן, בעמ' 2 של העיתון נדפס העתק מכתב מ-5 באפריל 1920 מטעם המושל הצבאי, קפטן פולק, שדרש מהמערכת למסור את גיליונות העיתון לבקרת המושל הצבאי לפני צאתו לאור. נראה שהגיליון של דאר היום הוגש לצנזורה בלא שהוזכרה בו המילה "פוגרום" או "פרעות". במקומו הופיע בגוף הכתבה הביטוי "מאורעות ללא שם". הצנזור עבר על הגיליון וביצע כמה מחיקות שהותירו בו כתמים לבנים. אבל לאחר שקיבל את אישור הצנזורה החליטו עורכי העיתון לא לציית להוראת הצנזור והציבו בראש הגיליון ברגע האחרון, לפני שירד לדפוס, את הכותרת "פרעות ביהודי ירושלים" באותיות גדולות, מושחרות ומודגשות.

העיתונות מסבירה את מהות הפוגרום הארץ-ישראלי והשלכותיו

הניסיון הבריטי למנוע את השימוש במילה "פוגרום" נכשל. אבל משום מה עורכי דאר היום לא הואשמו ולא נענשו על עבירת הצנזורה. למחרת היום, 7 באפריל 1920, החליטו עורכי הארץ להשתמש גם הם בחופשיות בביטוי. בעמוד הראשון של העיתון הופיעה עתה כתבה מרכזית פרי עטו של המנהיג הציוני וחבר מערכת הארץ אריה לייב יפה (שחתם בראשי תיבות ל"י) תחת הכותרת "הפרעות בירושלים". הבחירה בכותרת זו היא ההוכחה לכך שלא היה ממש בהאשמות דאר היום כאילו הארץ ניסה במתכוון להסתיר מקוראיו את טבעו של האירוע האלים. כבר בפתח הכתבה הציג לייב יפה תמונת פוגרום נוראה. במשך שלושה ימים, סיפר העיתון, התרחש בירושלים אירוע אלימות שהארץ לא הכירה כמוהו, אפילו לא בתקופת התורכים: "שלושה ימים

Haaretz

(The Palestine News)
Daily newspaper

הארץ

<p>המחיר: 100 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א</p>	<p>המחיר: 100 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א</p>	<p>המחיר: 100 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א</p>
---	---	---

Jerusalem, Wednesday 6 April 1920 VOL II. עקר ב

ירושלים, יום שלישי, 6 באפריל 1920

צנורה מסתתרת - קבלה את החוקה
אשר יבוא, או שהיא כעת חבוא ויבוא אם
יהיה נוח, בכה תשק. כל השלח אבנים
החיים כחוקה נגד הצב
(ג) כל התושבים יורשים מה
אל למאן מלחיו ביום הדין. בן שנה 6
בעד וכן 6 בנקוד. העובר יעשה כמאמר,
(ד) כל מי שיפגש בידו נשק יחטוף עמו
לא דרוק הצבא.
(ה) המושל הצבאי יוכל לתת רישות כפי
שיפגע לנשק. כל איש שישן בידו רישון או
אם לא עש' נציגה צבאית, לא יורשה להכנס
אל ארצות א"י העיר הישנה.
הממשל הצבאי יבטיח ער אשר יושב
הער לקיסמו ויהיו האוי חיים וצילים.
5 באפריל (תשס"ז) 5.5 בדי
לישונם קולטל
מפקד החלים

המאורעות בירושלים

אשר יבוא, או שהיא כעת חבוא ויבוא אם יהיה נוח, בכה תשק. כל השלח אבנים החיים כחוקה נגד הצב (ג) כל התושבים יורשים מה אל למאן מלחיו ביום הדין. בן שנה 6 בעד וכן 6 בנקוד. העובר יעשה כמאמר, (ד) כל מי שיפגש בידו נשק יחטוף עמו לא דרוק הצבא. (ה) המושל הצבאי יוכל לתת רישות כפי שיפגע לנשק. כל איש שישן בידו רישון או אם לא עש' נציגה צבאית, לא יורשה להכנס אל ארצות א"י העיר הישנה. הממשל הצבאי יבטיח ער אשר יושב הער לקיסמו ויהיו האוי חיים וצילים. 5 באפריל (תשס"ז) 5.5 בדי לישונם קולטל מפקד החלים

המאורעות בירושלים, מחיקות צנורה. הארץ, 6 באפריל 1920. מתוך האתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

נמשך פוגרום ביהודים ברחובות ירושלים. ביום חג המוסלמים המוקדש למשה רבינו קראו ברחובות ירושלים ובהר הבית לטבח ביהודים. הכו את היהודים בהתפללם עומדים לפני הכותל המערבי. רחובות ירושלים האדימו בדם יהודים, היו מקרי אונס בנשות ישראל, נקרעו לקרעים ספרי התורה שלנו.¹⁴

הפוגרום, קבע לייב יפה, הוא תופעה חדשה במזרח התיכון. היא לא אירעה בתקופת התורכים אלא יובאה לארץ מאירופה בעקבות הכיבוש הבריטי. מאפייני הפוגרום בארץ דומים לפוגרומים שאירעו באירופה. כמו ברוסיה גם כאן אפשרו השלטונות למנהיגי ההמון הנבער חופש הסתה בלתי מוגבל. "מזה זמן הסיתו את ההמון העיוור, המאמין לכל דבר, הרגיל להגזמה בתוקף ההזיה המזרחית, העירוהו והלהיבוהו עד למרום המדרגה בכל מיני שקרים ועלילות", לעומת היהודים שעל עיתוניהם פיקחו בקפדנות. מאחורי המדיניות שאפשרה את ההסתה עמדו גורמי ממשל ששאפו להכשיל את הצהרת בלפור. לכן בזמן הפוגרום לא התערבו הבריטים ואפשרו לפורעים לפעול בחופשיות כמשך כמה ימים. ההגנה היהודית לא הורשתה לפעול והיריות הראשונות של השלטון הופנו כלפיה. ראינו התנהגות דומה של השלטונות בזמן פוגרומים ברוסיה ופולין.

באפריל 1920 התקשה עדיין לייב יפה להאמין שבירושלים התרחש פוגרום: "פוגרום בירושלים – כמה אין השם הזה מתאים למושג היחס של יהודי ירושלים". אבל הוא סבר שבכל זאת אין היהודי הארץ-ישראלי, גם זה השייך ליישוב הישן, דומה ליהודי הגלותי חסר הביטחון והפסיבי בן הגולה, שכן יחסם של בני ירושלים לפוגרום היה שונה. "שלווה גדולה ונשגבה הייתה בנפש הצעירים ובנפש הזקנים [...] לא עקבות ייאוש, מהומה ואבוד הדעת. אנחנו ראינו בימים אילו את פלא השינוי ברוח [...] ראינו את הכח המפליא והנשגב אשר נתנו ליהודים רחובות ירושלים, אשר בהן נהרגו גיבורי ישראל מימי קדם". לייב יפה היה אופטימי. הוא האמין שמיתוס הנרפות, החרדה והפסיביות יוחלף פה בארץ במיתוס הגבורה.

מערכת הארץ הזדעזעה מאירוע הפוגרום בארץ והקדישה בחודש אפריל 1920 כמה מאמרים מרכזיים לתופעה. ב-13 באפריל 1920 נדפס מאמרו של המנהיג הציוני וההיסטוריון ד"ר יוסף קלאוזנר, "אחרי הפרעות".¹⁵ קלאוזנר הרבה לעסוק בתופעת הפוגרום. בדצמבר 1903 הוא שלח מכתב לחיים נחמן ביאליק ושיבח אותו על הפואמה "בעיר ההריגה" (הפואמה נדפסה לראשונה בעיתון הזמן בסוף נובמבר 1903 תחת הכותרת "מסע נמירוב"). ביאליק הקדיש את הפואמה לפוגרום קישינב שהתרחש במהלך חג הפסח באפריל 1903. הוא שהה בקישינב החרבה שבועות מספר ותיעד את תוצאות הפוגרום. יחסו לקורבנות הפוגרום היה מורכב. בשירו "על השחיטה" הוא הזדהה בסערת רגשות עם הקורבנות, אם כי התנגד לרעיונות כוחניים של נקמה בפורעים ("וארור האומר נקם! נקמה כזאת, נקמת דם ילד קטן, עוד לא ברא השטן..."). יחסו לקורבנות הפוגרום היה שונה בפואמה "עיר ההריגה". הוא גינה את חולשתם ועליבותם והרחיק עצמו מהם. הוא מתח ביקורת על ההתנהגות הפסיבית והפטליסטית שלהם, על העובדה שלא העלו

על דעתם להתגונן, ועל התופעה הדתית של קידוש השם. בכך נתן ביטוי לתהליכי חילון בחברה היהודית והביע כמיהה להופעתו של יהודי חדש.¹⁶ יוסף קלאוזנר, שהיה בעת הפוגרום עורך כתב העת השילוח, כתב לביאליק שהוא מלא הערצה לפואמה שכתב והוא חוזר וקורא בה ללא הפסק ("יצאתי מדעתי מרוב שברון לב, עשרים פעם קראתי ועוד לא שבעתי"). קלאוזנר, כמו רבים מבני דורו, ראה בפואמה של ביאליק כתב אשמה חריף ומדויק כנגד התבוסתנות של היהודי הגלותי וקריאה לעיצוב פרויקט לאומי ציוני השעון על דמותו של עברי חדש, חסר מורא ונכון אלי קרב.¹⁷

17 שנה מאוחר יותר, באפריל 1920, לאחר "פוגרום ירושלים", חזר קלאוזנר לסוגיית הפוגרום. כמו חבריו למערכת הארץ הוא התקשה להאמין שאכן התרחש פוגרום בארץ ישראל: "פרעות בירושלים – צרוף שתי המלים הללו בלבד, מוכשר להביאנו לידי טירוף הדעת". התגובה של קלאוזנר הייתה זועמת ואלימה. הוא כעס על הערכים שהסיתו, על הבריטים שאפשרו את ההסתה ועל היהודים שחשבו שאפשר לנהל שיג ושיח עם הערכים: "המסיבות שבהן נעשו הפרעות הן כל כך איומות, עד שהידיים נקפצות לאגרופים ובחרוק שיניים יוצאת קללה מן הפה". קלאוזנר לא עסק בקורבנות הפוגרום. מבחינתו תופעת הפוגרום היא אינסטרומנטלית וצריכה לשמש את היישוב היהודי כמקור כוח. הלם התבוסה, הבושה והעלבון יהיה כוח מניע שיכריח את היהודים להילחם, סבר קלאוזנר, ולפיכך הכריז שכדאי שמנהיגי הערכים יזכרו ששום פוגרום לא יצליח לעקור תנועה לאומית בעלת שורשים היסטוריים עמוקים כמו התנועה הציונית, מה גם שהיא נתמכת על ידי היהדות העולמית הגדולה ורבת העוצמה, וראוי שמתכנני הפוגרום יזכרו שסופו של עם העורך פוגרום בעם אחר, שימית חורבן על עצמו.

קלאוזנר סבר שלפוגרום יכולה להיות השפעה חיובית על היישוב היהודי מכיוון שיש לו כוח מלכד ומאחד. "בין ההרוגים והנפצעים יש יהודים מכל העדות, מכל המעמדות ומכל המפלגות: ספרדים ואשכנזים, תימנים ופרסים, פועלים וסוחרים, רבנים אדוקים ומשכילים חופשיים. האויב לא הבדיל ביניהם. נחדל גם, איפה להבדיל ביננו לבין עצמינו, נתאחד ע"י הצרה הגדולה לגוף אחד מוצק וחזק שבעתים ממה שהיה עד עתה". כתוצאה מכך, במקום להחלישנו האסון יחשל ויחזק אותנו ויהפוך אותנו לגוף מלוכד אחד.

אכן הפוגרום היא תופעה גלותית, אבל צריך להתמודד איתה באופן ציוני, אנטי-גלותי. "אוי לנו אם בנפש גלותית ובקנה מידה גלותי ניגש אל הפרעות בירושלים! אוי ואבוי יהיה לנו אם נשתמש באמצעים גלותיים כלפי מאורעות שסבתם אחרת והיקף תוצאותיהם גדול מפרעות בגלות". הרי בגלות הסיבה המרכזית לפוגרום הייתה שנאת יהודים טהורה ורצון של האוכלוסייה המקומית להטיל על היהודים את האשמה על כל צרותיה. אבל כאן בארץ ישראל, קבע קלאוזנר, הכול שונה: "כאן נלחמת אומה על ארץ אבותיה היחידה והמיוחדת, על כבשת הרש. בעוד שאומה אחרת שיש לה ארבע ארצות אחרות, רוצה לגזול מידה את משענתה האחרונה". הפוגרום בארץ ישראל, על פי קלאוזנר,

איננו אפוא עדות לכישלון הפרויקט הציוני, אלא שלב במאבק הקשה ורב הייסורים שצריך העם היהודי לעבור בדרך להגשמת החזון הציוני, קרי הקמת מדינה ריבונית.¹⁸ בסך הכול עסק עיתון הארץ בימים שלאחר אירועי נבי מוסא בתופעת הפוגרום בארץ ישראל באופן מקיף יותר מאשר בר הפלוגתא שלו, דאר היום. ב־19 באפריל 1920 הצטרף לדיון הסופר והעיתונאי מרדכי בן הלל הכהן במאמר "תורת הפרעות" שפורסם בעיתון הארץ. הוא טען כי הפוגרום איננו סתם פעולה מבישה ואות קין, אלא טכניקת פעולה בעלת כללים והוראות הפעלה מדויקות: "ובא הפוגרום במועד ובזמן הנכון לפוגרומים, בימי הפסח. ובא הפוגרום כהלכתו ובכל משפטו וחוקותיו, נאומים של הסתה, השלכות אבנים בראשונה ושוד וביזה, עינויי נשים ושריפת ספרי קודש, הרג וטביחות באחרונה. הן גם לפוגרומים ביהודים יש טכניקה קבועה ומסודרת ומחוללי הפוגרום הירושלמי לא סרו מן התנאים וסדרו את כל העניין כפי התוכנית הידועה".¹⁹ הפוגרום, על פי מרדכי בן הלל הכהן, הוא שיטה פוליטית שבאמצעותה ניהלו השלטונות במזרח אירופה במשך עשרות שנים את ענייני הממלכה. והנה עתה מצאו הערבים ששיטת הפוגרומים מתאימה גם להם. התופעה עצמה הפתיעה את בן הלל הכהן. אנו לא חשבנו שמנהיגי הערבים ילמדו את תורת המדינה הפוגרומיסטית מפקידי הממשל הרוסי, הפולני והרומני. לא חשבנו שהשלטון הנאור הבריטי יאפשר את יישומה של השיטה כאן בארץ ישראל. אבל טעינו. מהר מאוד הכשיר השלטון הבריטי את הקרקע לפוגרום. הערבים לומדים פה, כמו הפורעים באירופה כי נגד היהודים הכול מותר. בעוד הממשלה מנסה לכאורה להרגיע את הדברים, בפועל היא מכשירה את הקרקע לפוגרום ביהודים. וכשהיהודים מנסים להתנגד באמצעות הגנה עצמית, מעלילים עליהם שהם הסיבה לפרעות. לכן גם בארץ ישראל, כמו ברוסיה, נשפטים יהודים המתגוננים מפני הפורעים. בכך רמז המחבר למשפטי ז'בוטינסקי וחבריו שנעצרו ביום השלישי לפרעות לאחר שניסו להגן על יהודי העיר העתיקה.²⁰

בעקבות אירועי הדמים ב־1920 ניכרו שלוש גישות לפוגרום: דאר היום סבר שיש להדגיש ולהבליט את תופעת הפוגרום בדיווח העיתונאי כדי לחזק את טענתו שעסקני תנועת הפועלים וסיעות המרכז מקימים בארץ גלות חדשה ויוצרים בארץ מחדש את הטיפוס הגלותי, דמות חלושה נפשית ופיזית. הם גרמו לאויבינו לזהות את החולשה במחנה הציוני וליזום פוגרום. על פי תפיסת העיתון רק העברת השליטה לידי הארץ, שיציגו מודל של עברי חדש, לוחם אמיץ ואיש מעשה, תמנע פוגרומים. דמותו של עברי חדש כזה מופיעה כבר בגיליון הראשון של דאר היום: "הפגשתם בנו ברחובותינו ובכרמינו, הראיתם אותנו על ספסלי בתי הספר או על יד שולחנות בתי המסחר [...] ציפורי דרור אנחנו שאליהן יחלה הגולה 1850 שנה. בני ישראל הרעננה, הנה אנחנו!"²¹ העברת השליטה לידי הארץ היא הערובה למניעת פוגרומים. עם זאת, למרות הפוגרום המשיך דאר היום להתייחס בחיוב לערביי הארץ ולטעון שהם עברו מניפולציה בידי מנהיגים מושחתים וסוכנים בריטיים אנטישמיים. ב־7 באפריל 1920 פנה העיתון במאמר

לא חתום, שנכתב כנראה בידי עורכו הראשי, איתמר בו אב"י, בשם "לבני ישמעאל", ובו כתב שאיננו מבין כיצד "יד בני שם הייתה בבני שם על אדמת בני שם. לא אריים, לא סלבים, כי אם יד בני גזע הייתה בבני גזעו אשר דם אחד יזל בעורקיהם, אשר בלי ספק משאת נפש אחת להם, להגן ולכונן את ארצות המזרח".²² העיתון קיווה שמן העם הערבי תצא קריאת מחאה נגד הורגי אחים אלה, כי על העם הערבי לרחוץ את כפיו ולהציל את כבודו.

הארץ הציג גישה שונה. הוא לא ניסה להסתיר את הפוגרום, אבל הטיל את כל האחריות בארץ על כתפי השלטון הבריטי ושותפיו, מנהיגי הערבים. העיתון ראה בפוגרום שיטה פוליטית המאפשרת לבריטים להיפטר ממחויבותם להצהרת בלפור ולהמשיך לשלוט באמצעות פירוד וסכסוך בין אוכלוסיות. מנגד הבחין הארץ בין דמות היהודי הגלותי ליהודי הארץ-ישראלי. היהודי המקומי איננו פסיבי, מפוחד וחסר ביטחון כמו היהודי הגלותי. הוא הגיב, נאבק והתארגן בקבוצות הגנה, ואם הפוגרום הצליח הרי זה בשל התמיכה הרבה שקיבל מהשלטונות. יתרה מזאת, על רקע זה שיבח העיתון את ז'בוטינסקי וחבריו שניסו להגן על תושבי ירושלים ושילמו על כך בעונשי מאסר ארוכים. ז'בוטינסקי הפך לגיבור לאומי ולמודל לחיקוי בעיני העיתון.²³ סופרי הארץ סברו שהפוגרום יחזק את היישוב בארץ, יוביל לאיחוד החברה היהודית והפיכתה לגוף מלוכד, ילכד מאחוריה את היהדות העולמית ויחליש את החברה הערבית.

לצד שתי גישות אלה הייתה גישה שלישית ששללה את אפשרות קיומו של פוגרום בארץ ישראל. עם תומכי הגישה הזאת נמנו אנשי תנועת הפועלים ובעיקר חברי מפלגת הפועל הצעיר. כך לדוגמה הגיב השבועון הפועל הצעיר ב־12 באפריל 1920 לאירועי נבי מוסא במאמר "דם בירושלים". הוא טען שהאירוע לא היה פוגרום אלא מעשה קונספירציה מתוכנן היטב של אויבי הציונות שבו היו מעורבים פקידי ממשל: "לא פרעות היו כאן, לא התפרצות סתם של המון, כי אם התעללות בכוונה, המשך התעללות של נציבי יהודה [...] אינטריגה פוליטית מאורגנת".²⁴ ותיקי ארגון "השומר" לא יכולים היו להשלים עם תופעת הפוגרום בארץ ישראל וטענו שאיננו אלא מראית עין, אשליה ומנסים לגרום לאנשים להאמין שנולד כאן מחדש במזרח התיכון ריטואל דמים מזרח אירופי, כאשר בפועל מדובר בפעילות פוליטית תכסיסנית בריטית שמטרתה לחתור תחת המפעל הציוני וערכי היסוד שלו. מה שמתחזה לפוגרום איננו אלא כלי נוסף במאבק לביטול הצהרת בלפור והמפעל הציוני ולכן סברו אנשי הפועל הצעיר שיש למחוק את השימוש בביטוי "פוגרום".

העיתונות ופרעות תרפ"א (מאי 1921)

פוגרום 1921 והתגברות העוינות לציבור הערבי

בתחילת מאי 1921 פרצו שוב בארץ אירועי דמים שנמשכו חמישה ימים, מ־1 עד 6 במאי 1921. האירועים האלימים החלו ביפו (פגיעה בעוברים ושבים יהודים, בזיזת חנויות וטבח

בבית העולים ביפו בעקבות הפגנה קומוניסטית בעיר לרגל 1 במאי, התפשטו לסביבתה הקרובה (רצח הסופר יוסף חיים ברנר וחבריו ב-2 במאי ליד אבו כביר), ומשם התפשטו המהומות לפתח תקווה, חדרה ורחובות. הגדרת הפוגרום תפסה בעיקר ליפו וסביבתה, בעוד במושבות הגנו האיקרים בגבורה על יישוביהם והדפו את התקפות הערבים. מספר הנפגעים היה גדול בהרבה מזה שב-1920: 47 הרוגים ו-140 פצועים, אבל הפעם גם הערבים סבלו מעשרות הרוגים ופצועים בעיקר בשל העימות במושבות עם היהודים.

ב-1921 ויתרו הבריטים על הניסיון להגביל את השימוש במושג "פוגרום" או "פרעות" ולכן יומיים לאחר פרוץ המהומות, ב-3 במאי 1921, מיהר הארץ להציב בראש העמוד הראשון את הכותרת "הפרעות ביפו", מוקפת במסגרת שחורה. העיצוב הגרפי היה זהה לזה של כותרת דאר היום מ-6 באפריל 1920. העיתון דיווח שלאחר מעשי הפרעות בירושלים במהלך חג הפסח, כמו בשנה שעברה, ניסו מארגני הפרעות הערבים ליזום פרעות בחיפה, ללא הצלחה. לבסוף הצליחו המסיתים לממש את זממם ביפו. גם הפעם קדמה לפרעות הסתה פרועה. המסיתים נעזרו בשלטונות שנמנעו להתערב במהלך הפוגרום.²⁵ גם דאר היום הציג את הפוגרום במלוא חומרתו והדגיש את אוזלת ידם של השלטונות שבכמה מקרים שיתפו פעולה עם הפורעים.²⁶ לשני היומונים הצטרף השבועון הפועל הצעיר שהכחיש ב-1920 את עצם קיום הפוגרום. הפעם זכתה הכתבה שעסקה באירוע לכותרת "על הפרעות ביפו", בגיליון 6 במאי 1921 של העיתון.²⁷

במאי 1921 השתלבו סיפורי הגבורה והפוגרום. העיתונות סיפרה בגאווה על העברי החדש, האיכר מחדרה, מרחובות ובעיקר מפתח תקווה, שהדף בגבורה את התקפות הערבים.²⁸ במקביל דיווחה באופן מקוטע (בשל התערבות הצנזורה) על סיפורי הטבח הקשים של ברנר וחבריו בפרדס ליד אבו כביר וברחובות ובבית העולים ביפו. ד"ר משה גליקסון, חבר מערכת הארץ ועורך העיתון מדצמבר 1922, כתב ב-4 במאי 1921 שמה שאירע ביפו עולה באכזריותו, בפראותו, במספר קורבנותיו ובחוסר הטעם שבו על מה שהתרחש בירושלים שנה קודם לכן. אבל בעוד פוגרום 1920 התנהל תחת שלטון צבאי ומפקדיו נמנו עם שונאי הציונות, הרי שפוגרום 1921 אירע בשעה שהוקם ממשל אזרחי ובראשו הועמד נציב עליון יהודי, חובב ציון, הרברט סמואל, שעליו הוטל לסייע בבניין הבית הלאומי היהודי. בעוד פוגרום 1920 פרץ במהלכו של חג דתי מוסלמי, חג נבי מוסא, שבו קל היה לשלהב את ההמון, פוגרום 1921 אירע במהלכו של חג 1 במאי, חג חילוני-אירופי, יום סולידריות אנושית וחזון שלטון הצדק והאחווה: "מה הביא פתאום את 'שכנינו' להתנפל על אנשים היושבים איתם לבטח, על תושבים שכנים מחוסרי נשק והגנה. לערוך בהם פרעות על פי הנוסח הרוסי לכל פרטי מוראותיהן, להכות, להרוג, לאבד ולבזוז בז?". גיבורי הפרעות לא שילמו מחיר גבוה על מעשיהם: "פחדנים מנוולים אילו ידעו שאין סכנה בדבר להתנפל על חנווני יחידי בחנותו או על הלך יחידי ברחובות העיר". הסיבה לכך, על פי גליקסון, הייתה שנאה יוקדת לישראל. כאן במזרח התיכון התפרצה אנטישמיות חדשה דומה במאפייניה לזו האירופית, והיא אפיינה לא רק את

האליטה ערבית אלא גם את המון העם.²⁹ בדבריו של גליקסון ניכרה עוינות רבה להמון הערבי. ב־1920 פטרה העיתונות העברית את ההמון הערבי מאחריות. היא ראתה בו כלי ביד היוצר המופעל בידי מניפולטורים בריטים והאליטה הערבית.³⁰ אבל לאחר מאורעות מאי 1921 שוב לא ראתה העיתונות היהודית, הארץ-ישראלית, בפוגרום תופעה זרה למזרח התיכון שיובאה מאירופה המזרחית ושולבה באזור באופן מלאכותי. מעתה הוטלה האחריות גם על כתפי ההמון הערבי לא פחות מאשר על מנהיגיו ועל הבריטים. הד לכך יש בדבריו של עורך הפועל הצעיר, יוסף אהרונוביץ, שכתב ב־6 במאי: "אנו מוקפים המון פראים חצי מזוינים המוכנים בכל רגע להתנפל ולשדוד ולרצוח. פראים אשר גם בשעת המהפכה התורכית בשנת תרס"ח הבינו את המילה 'חוריה' כהתרת הרצועה לשוד ורצח. ואשר כל זמן שמצבם התרבותי יישאר זה של עכשיו. תהיה ישיבת אירופאים בתוכם אפשרית רק תחת הגנה של שלטון חזק."³¹

הצנזורה ("גברת אנסטזיה")

מוחקת את סימני הפוגרום

העיתונות העברית ביקשה להדגיש ולהבליט את עוצמתו ואכזריותו של פוגרום 1921. אולם כמו ב־1920 התערב השלטון הבריטי והפעיל צנזורה נוקשה. מסוף השבוע הראשון של מאי 1921 התמלאו דפי דאר היום והארץ בכתמים לבנים רבים. הצנזורה מחקה כתבות רבות שתיארו כנראה את מעשי הטבח וניסיונות ההתגוננות של האוכלוסייה בפרטי פרטים. למעשה כמעט כל מה שעסק באירוע זה או שנאמר עליו בארץ ובחו"ל, נמחק.³² ישעיהו קרניאל, הסטיריקן של דאר היום, כינה את הצנזורה "גברת אנסטזיה", כינוי שמקורו בעיתונות הסטירית הצרפתית במאה התשע-עשרה. הצנזורה עברה פרסוניפיקציה והוצגה בדמותה של גברת זקנה לבושה כותנת צהובה וחבושה מצנפת, על כתפה תנשמת זוג מספריים ענקיים בידה. היא חמושה בזוג משקפיים

Madame Anastasie, קריקטורה על הצנזורה מאת אנדרה ז'יל, פורסמה בעיתון הסאטירי L'Eclipse בשנת 1874. מתוך אתר הספרייה הלאומית הצרפתית, BNF

ומתכופפת לברוק בקפדנות דבר דפוס שהועבר לביקורתה. הצנזורה זוהתה הן עם הגברת הקשישה ובעיקר עם מספרי הצנזורה המיתולוגיות שלה.³³ לטענת קרניאל גברת אנסטזיה המקומית איננה כה קפדנית מפני שהיא מקלה על העיתונות הערבית ומקפידה עם זו העברית.³⁴

העיתונות העברית הרבתה להתייחס לצנזורה כ"גברת אנסטזיה" וכבר ב־6 במאי 1921 התלונן דאר היום שקשה לשבת ולכתוב על המאורעות המבהילים ביפו אם אין אנו חפצים לריב עם הגברת אנסטזיה ולהרשות למספריים המסוכנים שלה לקצץ את עמודי העיתון.³⁵

סימני המחיקה של הצנזורה המשיכו להתנוסס מעל דפי העיתונות העברית במשך חודשים רבים. עיתונו של יוסף קלאוזנר, השילוח, הגדיר את הצנזורה שהופעלה על העיתונות ב־1921 כ"צנזורה חובלנית, שלא הייתה כמותה אף בארצות החשוכות". הצנזורה הקשה, שחייבה את העורכים להגיש את עיתוניהם לבדיקה מוקדמת, פעלה במשך ארבעה חודשים ובוטלה ב־1 בספטמבר, אבל מגבלותיה שהתבססו על חוק הדפוס התורכי המשיכו להתקיים גם בשנים הבאות.³⁶ ב־1921 יכולה הייתה העיתונות העברית להשתמש במושגים "פוגרום" או "פרעות", אבל לא לספר לקוראיה כיצד הן קרו בפועל.

לקח הפוגרום

איזה לקח הפיק הציבור בארץ מפוגרום זה? יוסף הפטמן, חבר מערכת הארץ, עמד למחרת הפוגרום כשהוא בוש ונכלם. הפטמן כתב במאמרו "יום המחרת" ב־4 במאי 1921: "למחרת יום הפגעים והניסיונות, איך נשא עיננו לנוכח המרומים, שמי מולדת? מולדת – וכלימה זו, מולדת ורפיון זה, מולדת – וחרפת פרעות נעוצה בה". כיצד להתמודד עם יום המחרת לנוכח הבושה הגדולה? שאל הפטמן. האם איבדה ארץ ישראל את ייחודה כמקלט ומגן לעם היהודי והפכה לעוד חלק מהגולה החשוף לפוגרומים ומתחנן לעזרה? הפטמן סבר שבמקום לעסוק בסיבות שהובילו לפוגרום, על היהודים לעשות חשבון נפש נוקב, שהרי אם לא יציגו פתרון למניעת פוגרום עתידי, הם עלולים להפוך לעוד גלות. ולכן במקום דברי ניחומים ונחמה, "עלינו לשאת באומץ את פנינו אל יום המחרת ולשנות לחלוטין את דרכי חיינו ולשנות לחלוטין את דמותנו כולה בארץ הזאת".³⁷

ב־3 במאי 1921 הודיע הארץ לקוראיו שהפוגרום לא ירתיע את היהודים להמשיך לפעול לבניין הארץ. מאחורי הפוגרום מצויים אויבי הציונות המעוניינים להפסיקו. לכן ידרשו להעניש את המסיתים ואת המתכננים ואת מבצעי הפוגרום במלוא חומרת הדין. הארץ קרא לקוראיו לנהוג בתבונה, לכבוש את צערם ולהשתמש בפוגרום לגיוס ולהעצמת כוחו של המפעל הציוני בארץ ובחו"ל.³⁸ אליעזר בן־יהודה כתב בדאר היום דברים דומים. הוא פנה לציבור הערבי בארץ והודיע לו שהיהודי החי בציון איננו דומה ליהודי הגלותי. הוא יאתר את מארגני הפוגרום ומבצעיו ויענישם. העם העברי הוא עם

קשה עורף ואלה שמתו על קידוש השם יתנו כוח להמשך צמיחתו של המפעל הציוני: "דם קודש הוא לנו, הדם הזה, דם ברכה! עם קשה עורף אנו. בדמינו השפוך אנו שואבים כוח ועוז [...] הנה הדם השפוך הזה יחדש את כוחותינו בכל העוז הנצרך".³⁹

ב־1 במאי 1922 פרסם ד"ר יוסף קלוזנר מאמר לזכר שני הפוגרומים שהתרחשו ב־1920-1921. המחבר ראה בהם את הכוח המניע לצמיחתה של התנועה הציונית. לאחר שפרצו פוגרומים במזרח אירופה והתפתח גל של אנטישמיות בארצות המערב, החליטו מנהיגי היהודים להקים תנועה לאומית משלהם, לנטוש את אירופה ולהקים מחדש את הבית הלאומי ליהודי העולם במזרח, בארץ ישראל. על פי הנרטיב הציוני של קלוזנר, יהודים וערבים חיו בהרמוניה בראשית דרכה של הציונות בארץ. היהודים תרמו להפרכת השממה, למודרניזציה ולצמיחה כלכלית ותרבותית של הארץ. הם סברו שתחיית העם היהודי תקיים לצד תחיית העם הערבי. אבל יחסים הרמוניים אלה בין שני העמים נפגעו כאשר גורמים זרים, רובם בריטים, מתנגדי תכנית בלפור, החלו להתסיס ולהסית את הערבים כנגד היהודים והביאו לפרעות ירושלים ושנה לאחר מכן לפרעות ביפו (פרעות 1921) והארץ השקטה והפורחת הפכה לתופת. ההפסד, קבע קלוזנר, הוא של כולם, שכן היהודים הם העם הקרוב ביותר לערבים מבחינת הגזע והלשון והדת. החיים בצוותא יכולים היו להועיל לשני הצדדים לפריחה הדדית, כלכלית ותרבותית. לכן הפוגרום הזיק ליהודים ולערבים. "האידיאל הגדול של אחוות שני העמים השמיים ושל תחיית המזרח על ידי שתוף הכוחות של שניהם חלף כחלום", כתב קלוזנר ב־1922. אבל לקורבנות הפוגרום היהודי יש לטענתו תקווה, מכיוון שהתנועה הציונית תדע להפוך את הפוגרום למקור עוצמה שיחזק אותה, ומכיוון ש"כל טיפת דם שנשפכת על אדמת המולדת היא הדבק היותר חזק להדביק בו את העם אל הארץ, מעולם לא ניצח עוד כוח הזרוע שום אידיאל של תחייה לאומית, מתים על קדוש עמם וארצם יוצרים זכות חדשה ממשית על ארץ המולדת, נוסף על הזכות הישנה ההיסטורית".⁴⁰ כך אפוא על פי קלוזנר הובילו שני הפוגרומים של 1920 ו־1921 את התנועה הציונית לנטוש את חלום החיים המשותפים, להסתגל למציאות חדשה של קונפליקט מתמשך עם העם הערבי ולהתרגל לרעיון שדווקא הקונפליקט הוא המזין ומחזק את כוחה של התנועה הלאומית היהודית.

למרות העובדה שלא הופעלה צנזורה על השימוש בביטוי "פוגרום" לאחר אירועי מאי 1921, זכה גם אירוע זה בעיתון הארץ ואחר כך בדבר למסגור ניטרלי כ"מאורעות תרפ"א".⁴¹ טבח חסרי ההגנה, ובראשם ברנר וחבריו, נותר חקוק בזיכרון, אולם חשוב היה להדגיש יותר את גבורת המגינים מאשר את פסיביות הנרצחים. לעומת זאת דאר היום להגדיר את האירוע "פרעות תרפ"א".

העיתונות ופרעות תרפ"ט: אוגוסט 1929

האם להבליט את סיפור הפוגרום או את מעשי הגבורה?

בקיץ 1929 התרחש בארץ הפוגרום הגדול ביותר מתחילת המנדט. מהומות הדמים נמשכו בין 23 ל-29 באוגוסט ובמהלכן נרצחו 133 יהודים ו-339 נפצעו. ביישובים רבים אירע פוגרום לכל דבר: חברון, ירושלים, צפת, מוצא ועין זיתים. היו יישובים שהותקפו והצליחו להדוף את ההתקפה, ובהם תל אביב וחיפה. יישובים נוספים ננטשו ובהם הרטוב, באר טוביה, כפר אוריה וחולדה. קהילות יהודיות הפסיקו להתקיים ביישובים כמו חברון ועזה.⁴²

בתקופת מאורעות 1920-1921 המשיכה העיתונות העברית לצאת לאור (להוציא ביום השני של מאורעות 1920). לעומת זאת ב-1929 סגר הממשל הבריטי את העיתונות העברית והערבית ביום פרוץ המהומות והיא חזרה להופיע רק בתחילת ספטמבר. באותם ימים היו פעילים בארץ שלושה ימונים. (1) עיתון הארץ שעורכו מדצמבר 1922 היה ד"ר משה גליקסון, והעיתון המשיך להגן על קו ליברלי מתון.⁴³ (2) עיתון דאר היום שעבר בדצמבר 1928 לשליטת המפלגה הרוויזיוניסטית בעריכתו של זאב ז'בוטינסקי. בפועל נשלט העיתון בידי חברי הזרם הרדיקלי של המפלגה בהנהגת אבא אחימאיר, יהושע השל ייבין ואורי צבי גרינברג.⁴⁴ (3) העיתון השלישי שפעל באותה תקופה היה עיתון הסתדרות העובדים דבר, שנוסד ביוני 1925 ונערך בידי ברל כצנלסון ומשה בילינסון.⁴⁵

לאחר מהומות הדמים דרש הממשל מהעיתונות להפגין אחריות ואיפוק. בניגוד לשנים 1920-1921 לא נדרשה העיתונות למסור גיליונות לצנזורה מוקדמת, אבל הממשל הפעיל סנקציות לעתים קרובות ונהג לסגור את העיתונים לימים מספר בעקבות עבירות צנזורה. עיתון הארץ היה היומון הראשון שחזר להופיע ב-1 בספטמבר 1929. בראש העמוד הראשון התייחס העיתון לתופעת הפוגרום. הכותרת הכריזה: "בעיר ההריגה – השחיטה בחברון". האסוציאציה לפואמה של ביאליק ולפרעות קישינב הייתה מיידית. הכתבה תיארה מפי עדי ראייה "שחיטה ממש כשחיטות גונטה ופטלורה", ותיארה את הטבח האכזרי בפרטי פרטים.⁴⁶ מעשי ההרג בירושלים תוארו כפוגרום. שני העיתונים פרסמו את רשימת החללים במסגרת שחורה, אבל עורך דבר, ברל כצנלסון, הדגיש בגיליון הראשון שלאחר מהומות הדמים שלצד ממד הפוגרום קיים גם ממד של התנגדות וגבורה: "האספסוף המשושה, הצמא לשלל ולדם נתקל לא רק בצאן לטבח בלבד, אלא גם בכוח העומד על נפשו ומשיב מלחמה באומץ ובגבורה ומפיל חללים במתקיף, נתקל ונרתע לאחור".⁴⁷ גם עיתון הארץ חזר והדגיש שלצד הפוגרום שממנו סבל בעיקר היישוב הישן, הפגינו יהודי הארץ בערים ובמושבות מעשי גבורה ראויים לציון. על יהודי חברון וצפת חסרי ההגנה, זקנים, נשים וטף, הופעלה אכזריות שאין הפה יכול לבטאה והייתה סכנה שחבורות הרוצחים ישמידו את כל היישוב היהודי בארץ, שכן הצבא לא התערב כלל לעזרת המותקפים. אך למרות זאת בעצם ימי הטבח, כשכוחות הממשלה היו חלשים,

"נמצאו צעירים שהגנו על חייהם וחי הטף והנשים, על כבודם ורכושם ולא נתנו לחיה הטורפת להתפרץ לתוך הבית, החצר, השכונה, בית החרושת והדפו את המתקיפים והפילו את אימתם על הרוצחים".⁴⁸ הארץ ודבר העדיפו אפוא להדגיש את ממד הגבורה, אבל בלא להסתיר את הסיפור המזעזע של הפוגרום.

העיתון הרוויזיוניסטי דאר היום אימץ גישה שונה. הוא צמצם את ממד הגבורה והקדיש את עיקר גיליונותיו לעיסוק בפוגרום. העיתון לא הסתפק בתיאורים גרפיים של הפוגרום אלא הביא גם עדויות מצולמות. דאר היום המשיך מסורת שראשיתה בקישינב. מיכאל גלזמן כתב שפוגרום קישינב ב-1903 היה הראשון שזכה לתיעוד מצולם. בלטו בתיעוד צילום של ילד מת, פעור פה, שהוחזק בידי מבוגרים אל מול המצלמה לצד תצלום ובו דמויות עטויות בטליתות שהונחו לאורך הקיר זו לצד זו.⁴⁹

גם ב-1921 הופצו צילומי הפוגרום, ובהם בלט צילום גופתו של ברנר שפרסם הצלם צבי ארושקעס (אורון). בדומה לצילומים אלה החלו להתפרסם החל בשבוע השני של ספטמבר 1929 בדאר היום צילומים של חללי הפוגרום בבתי החולים בירושלים. כך לדוגמה נדפס ב-9 בספטמבר 1929 צילום גופתו של אדם בגיל העמידה, מזוקן, כנראה אדם דתי, חזהו חשוף ומלא בחבורות ובכתמי דם, עיניו עצומות. הוא זוהה כ' ויינר, שנהרג בירושלים ביום הראשון לפרעות. למוחרת, ב-10 בספטמבר 1929, הציג העיתון צילום של "נחמן סגל ז"ל", גופתו של נער צעיר שכוב על מיטה, ראשו חבוש וכך גם חזהו וזרועו השמאלית, עיניו עצומות ופניו המוטים לכיוון המצלמה נראים שלווים. הכיתוב לתמונה ציין שנחמן סגל נפצע פצעים אנושים ברחוב יפו ביום הראשון לפרעות ונפטר מפצעיו בבית חולים הדסה. צילום זה של הנער, שהיה כנראה מצחצח נעלים ונלכד בידי המון ערבי, הוא המזעזע שבין הצילומים. גילו הצעיר, גופו המיוסר והבעת התום והשלווה של פניו הופכים אותו להתגלמות המרטיר, הקדוש המעונה ויוצרים את תחושת ההזדהות, הכאב, המצוקה והכעס בקורא.⁵⁰

עיתונאים מקורבים לימין ביקשו לזעזע באמצעות צילומים של חללי הפוגרום גם את דעת הקהל העולמית. שלום שוורץ, מנהל סוכנות הידיעות היהודית סט"א בארץ, כתב בדאר היום שניסה להעביר לעיתון המון בריטי רב תפוצה את צילומי הגופות השרופות של משפחת מקלף שנרצחו במוצא, "ואילו העיתון ההוא, רודף סנסציות מושבע! לא הרפס את התמונות, ונימוקו היה: הן כל כך מחרירות ומזעזעות עד שאי אפשר אפילו להגישן לקורא האנגלי".⁵¹ התמונות הודפסו בסופו של דבר בגיליון מיוחד של הירחון מזרח ומערב בעריכת אברהם אלמליח, עורך דאר היום לשעבר.⁵²

כבר בספטמבר 1929 טענו אנשי דאר היום כאילו יש מגמה לטשטש ולהסתיר את הפוגרום. מאחורי כוונה זו היו הבריטים, שהיו מעוניינים להשקיט את הרוחות ולהחזיר את החיים למסלולם, אבל לטענת אנשי דאר היום גם אנשי סיעות השמאל והמרכז שיוצגו בידי דבר והארץ רצו לחזור לנורמליות, להשכיח את הפוגרום ולהדגיש את אירועי הגבורה שהתרחשו במהלך אירועי 1929.

1929
3 - יום ראשון
4 - יום שני
5 - יום שלישי
6 - יום רביעי
7 - יום חמישי
8 - יום שישי
9 - יום שבת
10 - יום ראשון

1929
1 - יום ראשון
2 - יום שני
3 - יום שלישי
4 - יום רביעי
5 - יום חמישי
6 - יום שישי
7 - יום שבת
8 - יום ראשון

1929
1 - יום ראשון
2 - יום שני
3 - יום שלישי
4 - יום רביעי
5 - יום חמישי
6 - יום שישי
7 - יום שבת
8 - יום ראשון

ימי-חמשה

המהומות בירושלים

המפקד הצבאי הגנרל קאמפבל נסע במסעו לירושלים למנוחת הלב, כדבריו של מפקד המיליציה הבריטית, ונראה כי ימשיך לשהות בירושלים עד סוף השבוע הבא. הגנרל קאמפבל נסע בלילה הזה לירושלים, ונראה כי ימשיך לשהות בירושלים עד סוף השבוע הבא. הגנרל קאמפבל נסע בלילה הזה לירושלים, ונראה כי ימשיך לשהות בירושלים עד סוף השבוע הבא.

המפקד הצבאי הגנרל קאמפבל נסע בלילה הזה לירושלים, ונראה כי ימשיך לשהות בירושלים עד סוף השבוע הבא. הגנרל קאמפבל נסע בלילה הזה לירושלים, ונראה כי ימשיך לשהות בירושלים עד סוף השבוע הבא.

המפקד הצבאי הגנרל קאמפבל נסע בלילה הזה לירושלים, ונראה כי ימשיך לשהות בירושלים עד סוף השבוע הבא. הגנרל קאמפבל נסע בלילה הזה לירושלים, ונראה כי ימשיך לשהות בירושלים עד סוף השבוע הבא.

המפקד הצבאי הגנרל קאמפבל נסע בלילה הזה לירושלים, ונראה כי ימשיך לשהות בירושלים עד סוף השבוע הבא. הגנרל קאמפבל נסע בלילה הזה לירושלים, ונראה כי ימשיך לשהות בירושלים עד סוף השבוע הבא.

בעיר ההריגה (המחשבה במרוכז)

ביום 28 באוגוסט נהרגו בירושלים ארבעה יהודים, ונפצעו עשרים ושניים. ההריגה נעשתה על ידי קבוצת אסירים פלשתינאים, אשר נקראו 'אגודת הנוער העברי', ונעשתה במסגרת הפגנה נגד השלטון הבריטי.

ההריגה נעשתה על ידי קבוצת אסירים פלשתינאים, אשר נקראו 'אגודת הנוער העברי', ונעשתה במסגרת הפגנה נגד השלטון הבריטי. ההריגה נעשתה על ידי קבוצת אסירים פלשתינאים, אשר נקראו 'אגודת הנוער העברי', ונעשתה במסגרת הפגנה נגד השלטון הבריטי.

ההריגה נעשתה על ידי קבוצת אסירים פלשתינאים, אשר נקראו 'אגודת הנוער העברי', ונעשתה במסגרת הפגנה נגד השלטון הבריטי. ההריגה נעשתה על ידי קבוצת אסירים פלשתינאים, אשר נקראו 'אגודת הנוער העברי', ונעשתה במסגרת הפגנה נגד השלטון הבריטי.

ההריגה נעשתה על ידי קבוצת אסירים פלשתינאים, אשר נקראו 'אגודת הנוער העברי', ונעשתה במסגרת הפגנה נגד השלטון הבריטי. ההריגה נעשתה על ידי קבוצת אסירים פלשתינאים, אשר נקראו 'אגודת הנוער העברי', ונעשתה במסגרת הפגנה נגד השלטון הבריטי.

הדעת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת

הדעת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת
 המערכת

עיתון הארץ מודווח על פגרום בתרפ"ט, 1 בספטמבר 1929.
מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית" (Press)

ב-26 בספטמבר 1929 פרסם ד"ר יהושע השל ייבין, שותפו של אב"א אחימאיר בהנהלת דאר היום, מאמר בשם "לטשטש לא נרשה". כך כתב:

עוד לא הספיקו הגופות של שחוטי חברון להתפורר עד הסוף, וכבר ממהרים מנהיגי הציונות והמנצחים על דעת הקהל ביננו להעביר אותנו על סדר היום. כאילו לא קרה כלום, וכאילו האנשים שסברו ערב הפרעות שמצב הביטחון בארץ נפלא ולכן יצאו מהארץ לקונגרס בהמוניהם ולא מצאו להשאיר בארץ אף דמות מרכזית אחראית אחת [...] והנה שוב נושבת מלמעלה רוח של צידוק הדין. מדברים מחדש על ביטחון ואמונה באדמיניסטרציה הבריטית. משבחים את הצטיינות המשטרה הערבית. הנשחטים מצטדקים לפני שוחטיהם ומכריזים שאין כל צורך בשינוי המדיניות הציונית. לא קרה שום דבר. אמנם נהרגו 133 איש, נהרסו עשרה ישובים ו-8,000 איש נושלו ממקומותיהם בארץ, אבל הכל בסדר. משתיקים את תנועת המחאה. ובעיתונות התחילה שוב העבודה הרגילה של הרדמת דעת הקהל. מספרים כי הערבים לא היו "אדומים" בטבח. כי הם היו מוסתים [...] מחפשים בניירות יחידים מהם שלא שחטו יהודים, וכשהללו נמצאים, הם הופכים ל"צדיקי חברון" ויוצרים בצבור את ההרגשה המדומה שמצב הביטחון הוטב ואנו יכולים לסמוך על שכיננו הערבים.

ייבין יצא נגד מסע הדיסאינפורמציה הזה וקרא לא לסמוך על השכן הערבי. דבריו דומים לאלה שכתב עורך הפועל הצעיר, יוסף אהרונוביץ, במאי 1921:

ושום מציאות של "אנשי סגולה" לא יכולה לטשטש עובדה זו. לא מענין אותנו אם ערביי חברון וצפת הם מלאכי מרום או שדים משחת. מענין אותנו שאנשים אלה ברגע אחד מבלי כל סיבה מצד היהודים שחיו איתם בידידות וב"ברית שלום", יצאו לשחוט, לכרות שדיים, לקשור בחוטי ברזל אל בית בווער כדי שהקורבן לא יוכל להימלט, וממלא הם יכולים לעשות זאת גם מחר, גם מחרתיים, גם בעוד שנה ובעוד שלוש שנים. ומכאן השאלה, איך נוכל לבנות על יד האנשים האלה את בתינו? הרי ברור שלהושיב בין אנשים אלה בני אדם ונשים וילדים בלי שמירה מספקה, זו היא הספקת צווארים לסכין הטובה.⁵³

מסקנתו של דאר היום הייתה שלאור מצב המלחמה שנכפה עלינו, על העיתון להדגיש ולחדד את הפצע הפתוח של פרעות תרפ"ט, ולחזור ללא הפסקה באופן ריטואלי על תחושת הכאב והעלבון וההשפלה שחווינו באותם ימים, כדי שמאותה תפיסה קורבנית-מרטרית תצמח תפיסה מנוגדת, בריאה, של התנגדות אקטיבית, הקרבה וגבורה. דבריו של ייבין נכתבו על רקע הדיון בהתעללות בנרצחי חברון. שמועות על עקירת עיניים, גדיעת ידיים, אנשים שנשחטו כחיות ונפשט עורם, ואחרים שנקשרו בחוטי ברזל ונשרפו חיים, לצד סיפורי אונס קשים, הופצו ביישוב.⁵⁴ ב-22 בספטמבר 1929 פרסמה המשטרה הודעה רשמית: "הואיל והתפרסמו ידיעות שהוטלו מומים בגופות היהודים והיהודיות שנרצחו בחברון וכי אנסו יהודיות, נערכה חקירה מיידית של המשטרה הבריטית והרופא המשטרתי הבריטי שהיו אז בחברון". נבדקו 56 גופות ו-59 פצועים

אך הם לא ראו הטלת מום או פגיעה מינית. ההודעה ציינה גם שב־11 בספטמבר 1929 הוצאו לדרישת ההנהלה הציונית גופות המתים מחברון מקבריהם ונבדקו בידי שלושה רופאים בריטים בנוכחות שלושה רופאים יהודים ושלושה רופאים ערבים, אולם רוב גופות ההרוגים התפוררו והאשמה של הטלת מום לא הוכחה.⁵⁵ דאר היום פרסם למותרת מאמר חריף נגד השלטונות הבריטים וההנהלה הציונית שאפשרה את פתיחת הקברים ("שגיאה הגובלת עם פשע"). מדוע צריך היה לפתוח את קבר האחים? העיתון גם גינה את ועדת המומחים הבריטים שכאשר זיהתה סוף סוף שאחד ההרוגים היה חסר עין, טענה שהוא היה בעל מום.⁵⁶

דאר היום עמד אפוא על שלו והתעקש לא לאפשר לשלטונות לטיח ולהסתיר את ההתעללות. אבל האם עיתונות השמאל והמרכז ניסתה לטיח את פרשות הרצח האיומות של חברון, ולהרחיק את פרעות תרפ"ט? נכון שב־22 בספטמבר 1929 פרסמה ההנהלה הציונית הצהרה שבחברון היו ערבים שהצילו יהודים, אבל עיתון ההסתדרות דבר עסק בחשיפת הפצע הפתוח של פרעות תרפ"ט בעוצמה לא פחותה מזו של דאר היום. בפרשה של פתיחת קבר האחים בחברון, הוא הגיב בחריפות לא פחותה מזו של האחרון. במאמר מערכת מ־24 בספטמבר 1929 קבע דבר בסגנון מקברי שחללי חברון יוכלו עתה לישון במנוחה כי "ועדת המומחים" הבריטית קבעה שהם נהרגו "לא מתוך רשעות או אכזריות בלתי נורמלית". "שלושת הג'נטלמנים" החתומים על המסמך הוכיחו שההרוג שעינו האחת חסרה ייתכן ש"היה בעל מום עין אחת", ומשמצאו שתי ידיים קטועות הסבירו זאת בכך ש"יתכן שהן נקטעו בשעה שהגנו על הראש מפני מכת חרב". המאמר גם הביע פליאה על מפקד משטרת חברון והרופא העירוני, שבדקו 56 גופות ולא מצאו בהן כל מום. מסקנת דבר הייתה: "הממשלה המביאה לעולם תעודה 'מרגיעה' זו היא כנראה ממשלה נורמלית, והגהינום שנערך לנו כאן, בארצנו, לעיני הפקידות, אף הוא איננו כנראה בגדר של 'אכזריות בלתי נורמלית'".⁵⁷

דבר והארץ נלחמו בניסיונות ההסתרה של הפוגרום, אבל ניסו לטעון שהפוגרום התבצע ביישובי היישוב הישן, בניגוד ליישובי היישוב החדש שהדפו בגבורה את התוקפים. כן נמנעו שני העיתונים מדרמטיזציה של תיאורי הטבח ומפרסום של צילומי יישובים חרבים. מטרתם הייתה למנוע התלהטות רוחות כדי לאפשר דיאלוג עם המתונים שבמחנה הערבי. זאת הסיבה שכבר ב־2 בספטמבר פתח דבר מדור בשם "אורות מאופל" ובו סיפר על ערבים שסיכנו עצמם והצילו יהודים במהלך מהומות הדמים.⁵⁸

הסיקור של משפטי מבצעי הפוגרום

לא עבר חודש מיום סיום מעשי הטבח וכבר עסקה בהם העיתונות העברית בצורה פרטנית, בהבלטה ובהרחבה, בצילום ובכתב, בכתבות תיאוריות ובמאמרי פרשנות. מגמה זו תעמיק ותתרחב בשבועות ובחודשים הבאים. החקירה המשטרתית והבאת הנאשמים בטבח לפני שופטים חוקרים החלה בסוף ספטמבר 1929. הדיון המשפטי

והתקשורת בטבח שהתחולל באוגוסט 1929 נמשך כמעט שנה וחצי, עד תחילת 1931. כמעט מדי יום נחשף הקורא למאמרים ארוכים של תיאור מעשי הטבח. לכל אחד מ-133 ההרוגים היהודים היו שם ותמונה. מכונת המשפט הבריטי עבדה בשיטתיות ופירקה את פרעות תרפ"ט למספר רב של אירועים אינדיווידואליים. כל משפט התמקד בקבוצת אנשים ובמקום שבו נערך הטבח (בית, רחוב, ישיבה). המשפטים נערכו בחברון ובצפת, בירושלים ובחיפה, בתל אביב וביפו, והשתתפו בהם מאות עדי הגנה ותביעה. התמונה שהתקבלה הייתה של שבועה ימים של השתוללות דמים אכזרית שלא נראתה כמותה מתחילת ההתיישבות הציונית בארץ.

הדיווח על משפטי הנאשמים בטבח החל ב-22 בספטמבר 1929 בכתבות נרחבות בעיתונים דאר היום, דבר והארץ על חקירת הרוצחים של בני משפחת מקלף ואורחיהם, שנטבחו באכזריות ב-24 באוגוסט בביתם שבמוצא בידי שכניהם הערבים מהכפר הסמוך קולוניה. המשפט נמשך עד סוף ינואר 1930, מהארוכים שידעה הארץ.⁵⁹ ב-25 בספטמבר 1929 דיווח דאר היום על פתיחת החקירה של רוצחם של האחים יעקב ומשה רייזמן בחברון. העיתון הרוויזיוניסטי הדגיש את המשפט הזה בעמודיו הראשיים יותר מעיתונים אחרים בגלל עדויותיהם של ילדיו הצעירים של יעקב רייזמן. ב-26 בספטמבר סופר בכתבה כיצד בנו בן ה-11 מסר את סיפורו "במלים פשוטות, אבל קולעות, ובשקט". הנער זיהה בוודאות את הנאשם הראשי כמי שפרץ לביתו ורדף עם סכין שלופה אחרי אביו, שגופתו נמצאה מוטלת ברחוב הראשי של חברון. ב-1 באוקטובר 1929 פורסמה עדותה המזעזעת של בתו בת התשע של יעקב רייזמן. גם היא סיפרה כיצד ראתה את הרוצח וסכין בידו ורדף אחרי אביה ודוקר למוות גם את סבתה. אבל השאלות של הסנגורים בלבד אותה, עדותה הוכרזה לא אמינה והשופט החליט לשחרר את הנאשם הראשי בו ביום.⁶⁰ עדויות בנוסח זה של שני הילדים העומדים חסרי ישע בהתקפות הסנגורים הערבים לנוכח מערכת שיפוט אנגלית אדישה המשחררת נאשמים בטבח למרות זיהום הוודאי, הרגיזה את דעת הקהל היהודית ותרמה להגברת המועקה והטראומה. באוקטובר 1929 המשיך העיתון לזעזע את קוראיו בכתבות על ילדים שהעידו על רצח הוריהם, כסיפורה של בתו בת השבע של אליהו פלאצ'י כיצד דקר עובד ערבי את אביה למוות בחברון.⁶¹ למרות ריבוי העדויות המרשיעות יצאו רבים מהנאשמים ברצח זכאים, עובדה שגרמה לכעס רב בקרב הציבור היהודי.⁶² אחד משיאי התסכול היה זיכוי הנאשמים ברצח משפחת מקלף. ב-23 בינואר 1930 פרסם דאר היום בעמודו הראשון את נאום הסיכום של התביעה במשפט. העיתון סיפר שקהל רב בא לשמוע את נאומי הסיכום ושעתיים לפני פתיחת המשפט היה האולם מלא ביהודים ובערבים שעקבו בהתרגשות אחרי הנאום.⁶³ למחרת הודיע העיתון בכותרת גדולה בעמוד הראשון ש"כל הנאשמים ברצח משפחת מקלף – זוכו". העיתון אחוז התדהמה שאל: "מי הוא האשם? כרעם פגע אתמול את ירושלים העברית פסק הדין במשפט מקלף. היה טבח, נשחטה משפחה שלמה, שבועה חפים מפשע, מהם רב זקן חדור שיבה, נשים. במשך שני חודשים חיפשו השרים

הבריטים את הרוצחים והגזלנים. כמשך שני חודשים אחרים שפטו השופטים ואתמול הם אמרו: אין אשמים! [...] אנו לא נקבל את התשובה הזאת! לא לשם כך הבאנו לפני 2000 שנה לעולם את הדיבר: 'לא תרצח'".⁶⁴

דבר והארץ הגיבו במתינות רבה יותר לזיכוי. דבר במאמר מערכת, ובניגוד לדאר היום, לא פקפק ביושרם של השופטים, אבל סבר שעל הממשל מוטלת החובה לגלות מי ביצע טבח אכזרי זה שנעשה בלב הארץ במשפחה יהודית, "ללא כל סיבה פרטית, בלתי אם משנאת גזע, צימאון לדם ותאוות שוד".⁶⁵ בגיליון הבא המשיך דבר להתפלמס עם בית המשפט וטען שהשופטים פסלו לא בצדק עדויות מרכזיות של יהודים, ובכך אפשרו לרוצחים לצאת לחופשי.⁶⁶ יומיים אחרי פרסום פסק הדין נראה היה שהארץ ודבר חזרו לסדר היום. העמודים הראשונים של עיתונים אלה ביום ראשון, 26 בינואר 1930, נראו כאילו פרשת מקלף עומדת לחלוף מהעולם. לעומת זאת באותו יום עצמו הציבו עורכי דאר היום הרוויזיוניסטי לכל רוחב העמוד הראשון של העיתון כותרת ענק ובה תשובת הציבור העברי לבית המשפט הבריטי: "משפט הצבור על משפט מקלף". הכותרת הראשית איגדה אוסף של תגובות של ראשי הציבור הדתי והחילוני בארץ. בלט ריאיון עם ניצול הטבח, חיים מקלף, שראה במו עיניו כיצד נטבחים הוריו ואחיו, וקבע שפסק הדין הוא פרס לרוצחים והיתר פומבי להמשיך ולפרוע: "אל דמי לנו עד אם ייענשו הרוצחים והשודדים כי אחרת לא יהי לנו קיום בארץ הזאת".⁶⁷

הסיקור המתון של דבר והארץ במשפטים של רוצחי משפחת מקלף רק חיזקה את טענת דאר היום כאילו מפלגות המרכז שמאל ועיתוניהן שואפים לטשטש ולהסתיר את הפוגרום כדי להחזיר את החיים בארץ למסלולם. אולם, כאמור, קשה למצוא לכך סימוכין בהיקף סיקור הפוגרום בדבר והארץ ובעוצמתו. אבל דאר היום המשיך במהלך 1930 ותקף את דבר והארץ. הוא טען שלא רק ששני העיתונים מצמצמים במכוון את סיקור הפוגרום, אלא שהם מנסים במקביל לטעון שלא כל הערבים היו רוצחים ושהיו גם רבים שהצילו יהודים. המחבר התייחס לעובדה שדבר החל לפרסם כזכור בתחילת בספטמבר 1929 טור בשם "אורות מאופל" ובו סיפר על ערבים שסיכנו עצמם והצילו יהודים במהלך מהומות הדמים.⁶⁸ ייבין ראה בטור זה ניסיון מודע של עיתון השמאל להשכיח את הפוגרום ולהמשיך לנהל מדיניות פייסנית כלפי הערבים והבריטים.⁶⁹

ועדת שו והניסיון להסתיר את הפוגרום

ב-24 באוקטובר 1929 באה לירושלים ועדת החקירה הבריטית לבדיקת אירועי 1929 בראשות וולטר שו (Shaw). הוועדה התמקמה באולם צר מידות במגרש הרוסים בירושלים וקיימה עשרות ישיבות בין 24 באוקטובר ל-30 בדצמבר 1929. לצדה פעלו עורכי דין של ההנהלה הציונית, הוועד הפועל הערבי והממשלה הבריטית, שזימנו את עדיהם לצד עדים שזימנה הוועדה עצמה. הוועדה הייתה מרחב מאבק בין שלושה נרטיבים. הנרטיב היהודי הרגיש את היותו הקורבן האמתי של אירועי 1929. הוא ניסה להציג את עוצמת

הזוועה באמצעות עדין ולהטיל את האחריות על מערכת הסתה מאורגנת של הוועד הערבי שנתמכה בחלק מהפקידות המקומית הבריטית. עורכי הדין הערבים מזערו את הסבל היהודי והעצימו את הסבל הערבי. הם הציגו את היהודים כגורם המרכזי למהומות, תוך כדי הטלת האשמה על הקבוצה הרוויזיוניסטית והעיתון דאר היום, שהיו לטענתם גורם מרכזי בליבו היצרים ערב המאורעות. הם ניסו להרחיב את דיוני הוועדה מן הטבח עצמו להשתלטות הקולוניאלית של היהודים על פלשתינה הערבית, בניסיון לבצע דה-לגיטימציה לתנועה הציונית כולה. עורך הדין של הממשלה הבריטית הגן, כצפוי, על האדמיניסטרציה המקומית, הצדיק את פעולותיה, הטיל את האשם הן על היהודים הן על הערבים וניסה בעיקר למזער את עוצמת הטרגדיה והזוועה היהודית.

הציבור היהודי ציפה, על פי העיתונות, שהוועדה תחשוף באופן רשמי את זהות הרוצחים, את זהות המסיתים ומתכנני הרציחות, ואת התוכנית לחיסול המפעל הציוני בארץ. אבל העיתונות הטילה ספק ביכולתה של הוועדה לבצע משימה חשובה זו. אי-אמון זה הובע במאמר מערכת שפורסם בדאר היום ב-24 באוקטובר 1929. העיתון קבע שהוועדה תתקשה לגלות את האמת מכיוון שהפקידות המקומית עשתה הכול כדי להסתיר את עקבות הפשע. היא אסרה את הרוצחים יחד עם הקורבנות ודיברה באותו לשון עם מארגני הפרעות הערבים וההנהגה הציונית. ממצאים רבים של הפשע הושמדו, העקבות טושטשו והאחראים לשפך הדם היו מוגנים. בתנאים אלה היה קשה לצפות כי ועדת החקירה תיאלץ לחשוף את האמת מתחת לשכבה עבה של סילופים, שקרים ועלילות שגובבו בידי הפקידות החוששת לעורה וחורשי המזימה הערבים. דבר פרסם באותו יום דברים דומים.⁷⁰

דוגמה לניסיון הוועדה לטייח ולהסתיר את פגרום 1929 אפשר לראות ביחסה לעדים היהודים שבאו לספר את סיפור הטבח בחברון. ביום שישי, 13 בדצמבר 1929, הגיע לאולם הוועדה הרב הראשי האשכנזי של ארץ ישראל, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, להעיד. הרב אמר שמטרתו המרכזית הייתה להשמיע את הגרסה היהודית על מעשי הטבח, אולם הוא לא הצליח בכך. הוא נשאל בעיקר על האירועים שקדמו להתפרצות האלימות והתבקש לספק לוועדה הסברים תיאולוגיים על ריטואלים שונים (תקיעה בשופר). חלק מהשאלות הוצגו לרב בצורה קנטרנית ומעליבה ונוצר רושם שהן עורכי הדין של הצד הערבי והממשלתי הן חברי הוועדה מבקשים להימנע מלעסוק בפצע המדמם של הטבח גופא ולבחון אותו מנקודת מבט יהודית.⁷¹

סיפורי הטבח סופרו במהלך אוקטובר ונובמבר 1929 בעיקר מפיהם של מפקדי המשטרה המקומית, שחלקם הגדול עיין את היהודים. סיפור הטבח בחברון סופר בפי מפקד המשטרה המקומית ריימונד קפיראטה שהתנער מאחריות והאשים לא רק את הערבים, אלא גם יהודים באחריות לטבח. דאר היום פרסם בתחילת דצמבר מכתב מחאה מטעם ועד יהודי חברון שהופנה להנהלה הציונית. יהודי העיר ורבה הספרדי, הרב פראנקו, שאלו באשמת מי טושטשו במהלך דיוני הוועדה מעשי הזוועה בחברון.

הם דרשו להופיע לפני הוועדה ולהשמיע את גרסתם לאור הטענה שמפקד המשטרה המקומית הציג גרסה שקרית של המתרחש.⁷²

ביום שישי, 20 בדצמבר 1929, העיד לפני הוועדה הרב יעקב סלונים, הרב האשכנזי של חברון שאיבד בטבח את בנו, אליעזר דן סלונים, את כלתו ואת נכדתו ועוד רבים מבני משפחתו. במקרה או לא העיד הרב לצד חמישה עדים, כלומר מראש הוקצה זמן מוגבל לעדותו. לאחר שתואר את אוירת החרדה וחוסר האונים ערב הטבח, הוא רצה לספר לוועדה את סיפור הטבח עצמו, אולם כמו במקרה של הרב קוק חברי הוועדה לא אפשרו לו. הוא נשאל שאלות שנראה היה כאילו מטרתן למנוע ממנו מלספר את הסיפור. יתרה מזאת, נראה שהסנגור של הוועד הערבי רצה לנצל את נוכחותו של הרב כדי ליצור דימוי חיובי לתושבי חברון הערבים. לאחר שהרב סלונים סיפר ששכן ערבי הציל אותו ממוות, הוא נשאל אם מאות מערביי חברון השתתפו במאמץ ההצלה של יהודי חברון. הרב טען שמספרם היה קטן מאוד.

דאר היום סיפר שבשלב זה של החקירה הודיעו לפתע נציגי הצדדים בבית המשפט שאין להם עוד שאלות לרב והוא התבקש לסיים את עדותו. הרב סלונים נדהם. הוא הגיע במיוחד כדי לספר את סיפור הפוגרום לפרטיו, סיפור שטרם סופר לחברי הוועדה, והנה הוועדה מונעת ממנו להמשיך לדבר בטענה שהוא זומן להעיד רק על ההכנות לטבח ולא על הטבח עצמו. וכך מסר דאר היום את המשך השתלשלות הדברים באולם:

למרות זה שלא היו יותר שאלות כלפי העד, עמד הרב סלונים על זה, כי רוצה הוא לספר לפני הוועדה את פרטי הדברים שהתרחשו בחברון. חברי הוועדה אמרו לו כי הם שמעו כבר עדות מספיקה על הפרטים האלה והבטיחו לו, כי בנוגע אליו באופן אישי אין להם שום ספקות. כשהפסיקה הוועדה את חקירת העד ומנעה ממנו לאמר את אשר היה עם לבו להגיד, כשלו כוחותיו של העד. הוא געה בבכי בצעקו כי הוא סבל כל כך הרבה והוא רוצה שכל העולם ידע את זאת. למה זה יכסו את העובדות? הוועדה, אמר הרב סלונים, הקדישה הרבה זמן לשמיעת האשמות בדבר התנפלויות היהודים על המקומות הקדושים של המושלמים. האם היא שמעה על שמונים ספרי התורה שחוללו בחברון? מכיון שכל הניסיונות להרגיע את הרב סלונים לא הצליחו, החליטה הוועדה לגמור את ישיבתה הפעם בשעה קצת יותר מוקדמת מכפי הרגיל.⁷³

עורכי דאר היום הקדישו לפרשת השתקתו של הרב סלונים ידיעה נפרדת בעמוד הראשי עם כותרת גדולה: "וועדת החקירה מסרבת לשמוע על טבח חברון – הרב יעקב סלונים געה בבכי ומחה נמרצות".⁷⁴ למוחרת, 23 בדצמבר 1929, זכתה פרשת הרב סלונים לכתבת המשך בדאר היום. העיתון הדפיס בראש העמוד הראשון כותרת גדולה: "העדות שוועדת החקירה סרבה לשמוע – מה ביקש הרב סלונים לספר לוועדת החקירה? מי אחראי לטשטוש טבח חברון בוועדת החקירה?...". כותרת זו מסגרה כתבת המשך ארוכה שכללה ריאיון בלעדי מקיף עם הרב.

לעומת זאת בעיתון דבר נבלע סיפורו של הרב סלונים בסיקור הכללי של המשפט לצד עדותם של עוד חמישה עדים. כותרת הכתבה הייתה: "ששה עדים יהודים ביום אחד". נראה שאנשי העיתון לא הסכימו עם אנשי דאר היום שמדובר בסתימת פיות מכוונת. אנשי דבר סברו כי חברי הוועדה לא המשיכו בחקירה מפני שלא רצו שהרב ישחזר את האירוע הטראומטי. דבר דיווח על האירוע לפרטיו, אך נזהר לא להפוך אותו למלודרמה ולכן לא פרסם כתבת המשך למוחרת.⁷⁵

דאר היום השתמש בדיווח המתון של דבר כהוכחה לטענתו שעיתונות השמאל משתפת פעולה עם הממשל הבריטי בניסיון להסתיר את זוועות הפוגרום. לפיכך כתב העיתון שהאירוע באולם הוועדה שבו נשמעה זעקתו המרה של אב שכול (שאיבד את משפחתו) ורב שכול (שאיבד את קהילתו) ופורסם בעיתונות, גרם ועזוע עמוק ברעת הקהל בארץ. עדותו של הרב יעקב יוסף סלונים הייתה צריכה להיות העדות הראשונה והיחידה מצד היהודים על טבח חברון. כיצד קרה שדווקא אותה לא רצתה לשמוע הוועדה? או נכון יותר, שדווקא את העדות הזאת לא רצתה להשמיע ההנהלה הציונית? כידוע הוועדה שמעה את העדים שהצדדים הזמינו, לכן לא הוועדה הגבילה את העדים אלא המזמינים. דאר היום המשיך ושאל: "האם סתימת פיו של הרב הראשי בחברון ואי רצון לשמוע מפיו את הנוראות שקרו בחברון בין ה-23-24 לאוגוסט, האם כל זה לא עומד בקשר ישר עם אותו הטשטוש של מאורעות חברון בוועדת החקירה, אשר עליו התרענו כמה פעמים? האם אין כאן תכנית להעלמת טבח חברון בדין וחשבון הארוך שיפורסם ע"י ועדת החקירה?". העיתון חזר על טענותיו של יהושע השל ייבין בסוף ספטמבר 1929, על קשר לטשטוש ולמחוק את טבח חברון כמו מעשי טבח אחרים, ששותפי היו לא רק הבריטים והערבים אלא גם ההנהלה הציונית.⁷⁶

לפיכך הודיע העיתון שהוא יעשה מה שהוועדה לא עשתה: הוא יפרסם את עדותו של הרב סלונים שאותה לא רצתה הוועדה לשמוע. ואכן, לבקשתו של כתב העיתון מסר לו הרב את עדותו. הרב סיפר לכתב העיתון שכבר קודם לכן השתומם מדוע עברה הוועדה בשתיקה על טבח חברון והאשים שלכול מצאה הוועדה זמן, רק את "עיר ההרגה" חברון כמעט לא הזכירה. הרב הצטרף להאשמת דאר היום נגד ההנהלה הציונית וציין שפעמיים פנה יושב ראש הוועדה שו לנציג ההנהלה הציונית שיפנה שאלות לרב, ולא נענה. עדותו המפורטת של הרב על טבח חברון התפרשה על עמוד וחצי בעיתון וכללה תיאורים קשים של הטבח, שהשלימו תיאורים דומים במשפטים פלייליים שהתנהלו באותה תקופה, כמו במשפט על רצח הרב קסטל בחברון שהתנהל בסוף אוקטובר 1929.⁷⁷ בלחץ דעת הקהל החליטה ועדת שו לזמן עדים נוספים. ביום שני, 23 בדצמבר, זומן להעיד הרב הספרדי של חברון, הרב פרנקו, אולם כדי "לאזן" את עדותו הוזמן גם מושל חברון, עבדאללה קרדוס, שהואשם בהפקרתם הרשלנית של יהודי העיר לידי הפורעים. אלא שגם דיון זה לא הציג את סיפור טבח היהודים. הדיון עסק מצד אחד בניסיונו של מושל חברון לטהר את עצמו מהאשמות היהודים, ומצד שני בשאלות שנשאל הרב פרנקו

על הרקע לטבח. גם ניסיונותיו של הרב הספרדי לחרוג ממסגרת השאלות ולספר לוועדה את סיפור הטבח עצמו, נכשלו.⁷⁸

בין פוגרום לגבורה: המאבק על עיצוב זיכרון תרפ"ט

זכור, באפריל 1920 נעשה ניסיון לטשטש ולהסתיר את תופעת הפוגרום תחת הביטוי הניטרלי "מאורעות", ביוזמה בריטית. אבל עד מהרה היה הביטוי בשימוש שגור בקרב חוגים רחבים ביישוב ואירועי 1929 זכו עתה לכינוי "מאורעות אב".⁷⁹ בקיץ 1930 התלונן עיתון הארץ על השימוש הנרחב בביטוי "מאורעות". המחבר האנונימי שאל כיצד "המילה הזאת הפוליטית, הבלתי עברית כמעט [...] נתקבלה ונשתרשה בתוכנו?". המחבר לא הבין כיצד אפשר להסתיר את חייהם של מאות אנשים תחת ביטוי ניטרלי ופונקציונלי זה: "כשאנו אומרים היום 'מאורעות', דומה כאילו נשכחו כבר מאיתנו אותם האנשים, הנשים, עולי הימים, הזקנים והילדים אשר היה עלינו להיות חרדים קודם כל לקדושת חייהם ולזיכרון מותם". הוא כעס על השימוש בביטוי "מאורעות" שהסתיר גם את בושת הפוגרום וגם את גבורתם של מי שהשיבו מלחמה והדפו את התוקף הערבי. הוא סבר שצריך להסתיר את הפוגרום ולהבליט את אקט הגבורה, אבל השימוש במושג "מאורעות" הסתיר את שניהם. המחבר דרש להדגיש ולהבליט את אירועי הגבורה וליצור פולחן עברי חדש סביב מה שהוא מכנה "קדושת ההגנה": "מתוך קדושת החיים הטבעה באומה עלתה ביישוב הצעיר קדושת ההגנה [...] באשר ההגנה היא הרוקמת את המשך החיים [...] קדושי ההגנה, קדושי חיים היו לנו קדושי אב, כך נהגה בהם, כך נזכור אותם". פולחן הגבורה הוצב אפוא במרכז, בעוד קורבנות הפוגרום היו מועדים לשכחה.⁸⁰

מי שהיו מעוניינים במוצהר להשכיח הן את זיכרון הפוגרום הן את פולחן גיבורי ההגנה היו הבריטים. במלאת שנה לאירועי 1929 דיווחה העיתונות על הודעת הממשל הבריטי האוסרת אזכרות פומביות לחללי תרפ"ט. דאר היום סיפר לקוראיו ב־8 באוגוסט 1930 שהממשל הבריטי אינו מאפשר ליהודים להתאבל על קודשיהם ב"ביתם הלאומי". לרגל יום האבל הגישה הממשלה "תשורה" חדשה: איסור על עריכת אזכרות פומביות לקדושי מאורעות תרפ"ט ועל נשיאת נאומים, אך התירה לערוך אזכרות בבית כנסת. עם זאת היא אסרה על פרסומם במודעות, כלומר על הזמנת הציבור לבתי התפילה לכבד את זכר קדושו. אפילו בארץ הצארים לא גזלו מהיהודים את הזכות להזמין את הציבור להתאבל על קדושו.⁸¹

שלושת עיתוני הבוקר התעלמו מהאיסור והוציאו מוספי זיכרון מיוחדים לציון האירוע. דבר הציב ב־11 באוגוסט 1930 בראש עמודו הראשון כותרת גדולה במסגרת שחורה: "יזכור ישראל את בניו ובנותיו הטהורים והאמיצים שנפלו חללים בהתנכלות הדמים לשיבת ציון בימים י"ז-כ"ד אב תרפ"ט". דוד זכאי כתב במדורו, "קצרות", באותו גיליון: "נשימתנו אשר נפסקה אז לא שבה עוד אלינו, ולחץ אלפי האטמוספרות שירד עלינו אז, עורנו מוסיף ולוחץ בכל כוברו".⁸² מאמר המערכת התייחס גם הוא לאיסור על אזכרות

פומביות. דבר ראה בכך מאבק על הזיכרון: "בידיהם לגזור על האזכרה, בידינו לשמור על זכרוננו לבל ייפגם. עם זיכרון אנחנו, נפשנו בזיכרוננו, חיינו בזיכרוננו [...] זיכרוננו הוא שעמד לנו בגלי השמר והכליה אשר הציפוננו. זיכרוננו עזר לנו לראות את ייסורינו לא בעיני התקיפים-התוקפים, המרצחים-המנצחים, המבעירים והמעלילים. משראינו אותם בעינינו אנו [...] נמצא לנו הכוח העילאי לשאת את ייסורינו מבלי להיכנע, מבלי להתכחש [...] אל יהא חלקנו עם אותם חלושי הזיכרון". מסקנתו של העיתון הייתה שיש למנוע את טשטוש הזיכרון ולהילחם על שימורו באמצעות מפעלי שיקום ובנייה.⁸³ מאמר המערכת של הארץ בגיליון הזיכרון המיוחד של העיתון, שיצא גם הוא ב-11 באוגוסט 1930, הדגיש את הצורך לשמר את זיכרון האירוע הטראומטי. מחבר המאמר, כנראה ד"ר גליקסון, דרש לקיים מכאן ואילך פולחן זיכרון, אבל הדגיש שיש להעמיד במרכז את גיבורי ההגנה. המחבר קבע שלמדנו לקח ממאורעות תרפ"ט, למדנו לסמוך על כוחנו אנו, ולהשיב מנה אפיים לאויבינו. למדנו גם שאיננו מבודדים בעולם, שהעם היהודי מאחורינו והוא גילה רוח התנדבות למופת. יש לנצל את ההתלהבות והסולידריות הרגשית העצומה הזאת לחיזוק מפעל העלייה והבנייה הציונית וכדי לשקם את יחסי השלום והכבוד עם העם הערבי.⁸⁴

גם דבר העדיף את זיכרון מעשי הגבורה על זה של הפוגרום. הוא רצה לזכור את "מאורעות תרפ"ט" כאירוע מקודש שבו הקריבו גיבורים את עצמם למען קידוש המאבק הלאומי לשיבת ציון ולהדגיש בטקסי הזיכרון את אותם אירועים הרואיים שבהם הדפו מתיישבים גיבורים את התקפות הערבים ללא עזרה בריטית. דבר והארץ לא ניסו אמנם להסתיר את מעשי הפוגרום, שסוקרו בידיהם כאמור בהרחבה, אולם הם הבחינו בין היהודי החדש, תושב הערים והמושבות שידע להגן על עצמו, ובין היהודי הגלותי, בן היישוב הישן, אוכלוסייה מבוהלת, חלושה וחסרת הגנה שהלכה כצאן לטבח.⁸⁵

דבר שלל את טענת דאר היום כאילו קיים ניסיון הסתרה וטשטוש הפוגרום מצד היהודים. הוא סירב להטיל את האחריות על ההנהגה היהודית והטילה על הבריטים והערבים. העיתון טען שהוא נאבק בתופעת ההסתרה, אבל הדגיש שהוא מסרב ליפול למלכודת המלודרמה והסגנון הסנסציוני שאפיין את יריבו דאר היום. שמואל יבנאלי כתב בגיליון הזיכרון שהוציא העיתון שהלקח מאירועי תרפ"ט ומהיחס המחפיר של השלטונות לאירועים הוא שאין בידינו לפעול בכל מקום, אבל יש להגן על החיים. יש להמשיך במפעל ההגנה העצמית ובמקביל בבניין ההתיישבות ובבניין הארץ.⁸⁶

צמצום ממדי הפוגרום למרחבים מוגדרים ולאוכלוסייה ספציפית של היישוב הישן והגדרת אירועי תרפ"ט כקרב הרואי שסופו ניצחון, אפשרו פוליטיזציה של הטראומה ותיעול אנרגיות המצוקה של היישוב לאנרגיות יצירתיות של צמיחה. זיכרון תרפ"ט כזיכרון קורבני מקודש וכמי שמשמר את המיתוס של "עם לכרד ישכון" הפך בדבר למקור כוח ולגיטימציה למפעל צמיחה והתחזקות צבאית ואזרחית.

גישתו של דאר היום לשאלת זיכרון אירועי תרפ"ט הייתה שונה. לא היה זה אירוע מרומם וקדוש, אירוע גבורה נשגב, אלא להפך: אירוע משפיל ומבייש שבמרכזו לא עמד מעשה הגבורה אלא הפוגרום. קורבנות הישוב היו לא רק בני היישוב הישן אלא גם מי שראו עצמם כעברים חדשים, בני היישוב החדש. גם הם, כמו היהודי הגלותי, הפגינו פסיביות ומורא מול האויב הערבי.

הפוגרום שהועתק מרוסיה "על הלכתו, משפטיו וחוקותיו" (כפי שכתב מרדכי בן הלל הכהן בהארץ באפריל 1920), היה אירוע של השפלה אנושית ולאומית ושל ביזוי המתים והחיים, ואחראים לו על פי דאר היום הממשל הבריטי, הפורעים הערבים ומנהיגיהם, אבל גם ההנהגה היהודית שהפקירה את אנשיה ולא הגנה עליהם.

עורך דאר היום, ד"ר וולפגנג פון וייזל, סיכם את עיקרי הדברים במאמר שפרסם לציון יום השנה לפרעות תרפ"ט, ב-12 באוגוסט 1930. הוא ציין שרבים מתושבי הארץ נוטים להכחיש את הפוגרום ב-1929, "שכן פוגרום – זה היה ברוסיה, בעוד שאנו חיים בארץ ישראל. פוגרום – זה שטבחו יהודים שלא יכלו להגן על עצמם, אבל אנחנו בארץ, היה לנו הכוח להדוף את המתנפלים מישובינו החשובים ביותר בלי עזרת הצבא. פוגרום – זה דבר שעבר זמנו, בעוד שאנו אנשים מודרניים". למרות ההכחשה לא התרחשו בארץ מהומות אלא פוגרום, ויהודי הארץ התנהלו במהלכו כיהודי אוקראינה בזמנו: חסרי משמעת, חסרי כוח החלטה ונעדרי כישרון ברגע המכריע בחייהם. גם ניהול הפוגרום בארץ, טען פון וייזל, דמה לרוסיה. ההתקפה נערכה בעת חג דתי, בשעה שהמאמינים יצאו ברוסיה מהכנסייה ובארץ ישראל מהמסגד. ברוסיה מישהו צעק שהיהודים תוקפים את הכנסייה, אחר כך באה הקריאה להרוג את היהודים ובירושלים צעקו שהיהודים תקפו את מסגד אל-אקצא ובעקבות זאת החלו קריאות לטבח בהם. בעקבות הקריאות ניתן האות, נורתה ירייה באוויר וההמון התנפל על בתי היהודים והחל לבזוז, לאנוס ולרצוח. הדמיון, על פי פון וייזל, כה מדהים עד שנראה שלערבים היו יועצים רוסיים. הוא סבר אף שסוכנים קומוניסטים, אנשי הקומינטרן, הם שהדריכו את אנשי המופתי.⁸⁷ הדמיון בין הפוגרום הרוסי לזה הארץ-ישראלי, טען פון וייזל, לא הסתיים כאן. גם תגובת השלטונות בשני המקרים הייתה דומה. ערב הפוגרום ריכזו השלטונות הרוסים את כוחות הצבא והמשטרה ואסרו עליהם להתערב ביומיים הראשונים לפוגרום. רק ביום השלישי ירה הצבא, הפוגרום נפסק והפורעים הלכו לכיתם ללא מאסרים. במקביל נערכו חיפושים בבתי היהודים, פרקו אותם מנשקם ואסרו את המתנגדים. כך ברוסיה וכך גם בארץ ישראל. אחרי כן מונו ועדות חקירה שלא מצאו ממצאים. גם תגובת היהודים לאחר הפוגרום ברוסיה ובארץ הייתה דומה. הם מחו, ערכו אסיפות אבל ואזכרות, ואספו סכומי כסף עצומים שבסופו של דבר הגיעו לידי פקידים ופוליטיקאים במקום לקורבנות. דמיון נוסף אפשר למצוא בכך שלאחר הפוגרום ברוסיה ביקשו כמה מיהודי מוסקבה חנינה למבצעי הפוגרום כדי למצוא חן בעיני השלטונות. גם בארץ ישראל הגישו יהודים בקשות חנינה דומות.

פון וויזל חש טראומה מעורבת בכבושה עמוקה ובכעס עצום על כך 133 הקורבנות הופקרו או רק בידו הכריטיים לידי הפורעים הערבים, אלא גם בידי אחיהם היהודים. מצד שני חשוב היה לפון וויזל להזים את טענת עיתוני השמאל והמרכז כאילו קורבנות

בית גורדשמיץ
בנינו החדש

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

די יודן

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

מחיר הוצאה
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)

מחיר הוצאה
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)

מחיר הוצאה
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)

בית גורדשמיץ
בנינו החדש

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

די יודן

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

מחיר הוצאה
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)

מחיר הוצאה
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)

מחיר הוצאה
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)

בית גורדשמיץ
בנינו החדש

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

די יודן

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

החל מיום שבת, היום, 12 באוגוסט 1930
בשעה 10:00 בבוקר

מחיר הוצאה
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)

מחיר הוצאה
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)

מחיר הוצאה
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)
מחיר הוצאה: 2.00 ל"י (שני גרוש)

מאמר פנוי ויזל לזכר שנה האמורעות תרפ"ט. דא היום, 12 באוגוסט 1930. מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

הפוגרום נמנו עם אנשי היישוב הישן, הגלותי, בעוד אנשי היישוב החדש, הצינוני, התגוננו בגבורה מפני האויב הערבי. פון וייזל הביא עדות הפוכה לטענה זו מאירועים שהיה עד להם ביום הראשון לפרעות, שבמהלכו גם נפצע.⁸⁸

פון וייזל סיפר שב-23 באוגוסט 1929 יצא לסקר את המהומות ככתב העיתון הברלינאי *Vossische Zeitung* ודאר היום הירושלמי. הוא סיפר כיצד ניסה להיכנס ללב העיר העתיקה אך השוטרים ליד שער יפו לא התירו לו לעבור והוא נאלץ להתבונן חסר אונים ברצח בדם קר של נהג יהודי בידי המון ערבי במקלות וסכינים, מבלי שהשוטרים הבריטים בהנהגת סגן מפקד מחוז ירושלים נקפו אצבע. לאחר ששמע שההמון רוצה לפרוץ לשכונת תלפיות, יצא להזהיר את תושביה. בהיותו בדרכו, ברחוב יפו ליד גן העיר, בלב לכה של העיר היהודית, באזור שנחשב לבטוח ביותר בעיר, הוא ראה להפתעתו קבוצה של כמאה ערבים תושבי הכפר ליפתא שצעדו בליווי שוטרים בריטים וערבים לעבר כפרם. נראה שהקבוצה פחדה לעבור לכדה באזור יהודי וביקשה ליווי משטרה. יהודי מערב ירושלים, אנשי היישוב החדש, לא התנהגו כיהודים ארץ-ישראלים גאים החיים בבטחה בארצם, אלא כיהודים גלותיים מפוחדים, בדומה לאחיהם במזרח אירופה. למראה קבוצת הערבים הקטנה שעברה ברחוב יפו אחזה חרדה באלפי תושבי העיר. הם מיהרו לסגור את חנויותיהם ועסקיהם והסתגרו מאחורי השערים הכבדים של בתיהם. פון וייזל עמד ברחוב יפו ליד אחד הבתים והתבונן אחוז בושא באלפי היהודים הנמלטים מפני קבוצה קטנה של ערבים. הייתה זו הוכחה לדבריו שמי שנמלטו והסתגרו מאחורי סוגר ובריה נשאו בדמם את מורשת הפוגרום הרוסי. באווירה הזאת של קבוצת הערבים המתקרבת עם אלות וסכינים מתנופפים באוויר והיהודים נמלטים על נפשם, קם חלוץ צעיר אחד בסמוך לפון וייזל ובדמעות של רוגז התייצב בקצה המדרכה, הביט במשטמה ביהודים שהסתתרו מאחורי השער הנעול וצעק: "פחדנים, פחדנים! אתם בורחים מפני הערבים! יהרגו אותי, אבל אני אשאר כאן!". פון וייזל החליט להישאר לצדו: "הרגשתי בנער הזה את רוחו של נחמיה. הוא הוציא מפיו את המילים [...] שהיו צריכות לשמש סיסמא נאצלה לאבירים אצילי הרוח ביותר: 'איש כמוני יברח?'. חמישה או שישה יהודים עמדו על ידו, אחד צילם, האחרים חכו בשקט, הערבים התקרבו".⁸⁹

פון וייזל סיפר שכעבור רגע החל טבח פראי. דם יהודי צבע את אבניו של רחוב יפו. הוא התקשה לתאר את שהתרחש שכן הכול התפתח במהירות הברק. הוא מצא עצמו נאבק עם כמה ערבים, מכה ומוכה, ולבסוף נדקר בכתפו. קודם שפונה לבית החולים הדסה, לאחר שאיבד דם רב, הביט סביבו. לידו היה מוטל מת על המדרכה החלוץ הצעיר שסירב להתפנות, גולגולתו מרוצצת במכת אלה. תגובתו הראשונית של פון וייזל הייתה תגובה של זעם על היהודים שהסתתרו בכתייהם והפקירו את הנער, לצד הערצה לנער שהתמרד:

החלוץ הצעיר חזר לנגד עיני על דבריו הנשגבים של האדם הזה [...] ועכשיו הוא מוטל כשגולגולתו מנופצת על המרצפת, משום שחבריו לא היו בני אדם כמוהו, והם מיהרו

לברוח. ודאי שהאנשים האלה היו חכמים מאוד. החלוץ הצעיר היה בוודאי טיפס גדול, שלא עשה כמעשיהם [...] אבל טיפשותו חביבה עלי מחוכמתם של אחרים, ממש כמו שערכי ליפתא עוררו בי יותר כבוד מן היהודים שהתחבאו מאחורי השער. אבל יש אנשים בעם היהודי שאינם יכולים לברוח. כי כך הוא טבעם הם – לעמוד לפני שער הבית, כמו שטבעם של אחרים [...] להתחבא מאחורי השער.⁹⁰

מאורעות תרפ"ט היו, לטענת דאר היום, פוגרום מביש וכתם שחור בתולדות הציונות, אבל היו בהם נקודות אור של גבורה יהודית. אחת מנקודות האור הללו הייתה של פון וייזל עצמו, שכעיתונאי יצא לסקר את המאורעות ונפצע. עדות לכך השתמרה בדמות גיליון דאר היום מ-23 באוגוסט 1929, היום הראשון לפרעות, שנשא פון וייזל בכיסו כשנפצע. הגיליון נמצא בכיס מקטורנו מוכתם בדמו וצילום שלו הוצב ביום השנה לפרעות תרפ"ט בראש העמוד הראשון של העיתון כסמל למעורבות העיתון ואנשיו בהגנת היישוב. מנקודת מבט סמיוטית חיבר העיתון הטבול בדמו של העיתונאי את המסמן והמסומן למכלול שבו שוב אי-אפשר היה להפריד בין המסמן, העיתון המסקר את החדשות האלימות, למסומן, העולם שבו התחוללה האלימות. המסמן והמסומן הפכו למה שמכונה בסמיוטיקה "אינדקס", סימן המכיל בתוכו אלמנטים מתוך המציאות הנצפית וככזה הפך העיתון לחלק מהמציאות עצמה.⁹¹

למרות קיומו של יסוד הגבורה ראו אנשי דאר היום במאורעות אב פוגרום מחפיר ומשפיל ובתושבי ארץ ישראל קורבנות שנבגדו הן בידי הבריטים הן בידי ההנהגה היהודית. פון וייזל סתר בסיפורו את טענות עיתונות השמאל והמרכז. בעוד דבר והארץ זיהו את קורבנות הפוגרום עם אנשי היישוב הישן, טען פון וייזל שגם דמותו של היהודי הגלותי הפסיבי והפחדן נפוצה בקרב רבים מבני היישוב החדש. פון וייזל ודאר היום הציגו רבים מתושבי הארץ כיהודים גלותיים חסרי עמוד שדרה, בלי להבחין בין אנשי היישוב הישן לזה החדש, בין תושבי הערים העתיקות לאנשי המושבות והקיבוצים. גישה זו חיזקה והקצינה את תחושת ההשפלה, את הכאב העמוק ואת הטראומה שאותה חיזק העיתון בתיאורים המפורטים של מעשי הזוועה. מנגד הוא הציע לבצע פוליטיזציה של הטראומה, כמו דבר. פוליטיזציה זו לא התבטאה בכניית יישובים ובייבוש ביצות, אלא קודם כול בתיעול האנרגיות של הייאוש והמצוקה ובהפיכתן לאנרגיות של מחאה. דאר היום הציע להפוך את הטראומה לאמצעי לגיוס המונים ולהוצאתם לרחובות, להפוך את התסכול והמצוקה הנפשית לנוכח הפוגרום לזעם עממי ולתעל את הזעם כנגד ההנהגה הציונית ונגד השלטון הבריטי. תנועת בית"ר הייתה אחת המרוויחות הגדולות מתרגום הטראומה לפעילות פוליטית ענפה של בני הנוער לאחר מאורעות 1929. לצורך זה פיתח דאר היום את מדור הספורט והנוער בעיתון שנועד לצעירי בית"ר ובו הציע להשתמש בספורט כאמצעי ארגון ותיעול פחדים, כעסים ומצוקות.⁹² לצדה נוסדו תנועות רוויזיוניסטיות נוספות שפעלו באופן אינטנסיבי ברחוב, ובעיקר "ברית הבריונים" בהנהגת אב"א אחימאיר, ייבין ואצ"ג שערכו את דאר היום ואחר כך את העיתונים העם

וחזית העם, תנועה זו הפגינה באוקטובר 1930 נגד סגן שר המושבות הבריטי דזמונד שילדס בתל אביב, והמשיכה לפעול נגד יהודים במסע הבחירות לאספת הנבחרים שבו זכו הרוויזיוניסטים בניצחון מרשים.⁹³

למעשה האסטרטגיה שהציע דאר היום בשנת 1930, העמקת הטראומה באמצעות הבלטה של סיפורי הפוגרום של מאורעות 1929, תיעולה והפיכתה לזעם ולאלימות פוליטית במרחב הציבורי, הלכה והתרחבה בזירה הפנים יהודית, כאשר תנועת העבודה אימצה בהדרגה גם היא אסטרטגיה זו. ב־1931 חל גידול דרמטי במספר ההתנגשויות הפוליטיות האלימות במרחב הציבורי הארץ-ישראלי בין אנשי ימין רוויזיוניסטי לאנשי תנועת העבודה. ההתנגשויות הלכו והחריפו בשנים הבאות והגיעו לשיא לאחר רצח ארלוזורוב.

הערות

- 1 "פרעות תשפ"ד", יתד נאמן, 8.10.2023.
- 2 על הגדרות שונות של פוגרום ראו: גור אלרואי, "הגיבור העברי והקורבן היהודי: הפוגרומים באוקראינה ומאורעות תר"פ-תרפ"א, ציון, מס' 80, ד (2015), עמ' 557-555.
- 3 נחום ברנע, "בקבוץ ההריגה", ידיעות אחרונות, 9.10.2023.
- 4 חגי דגן, "עד הפוגרום הבא", הארץ, מוסף תרבות וספרות, 24.11.2023.
- 5 גור אלרואי, "הגיבור העברי והקורבן היהודי...", ציון, שם, עמ' 559-563, 579. על הפוגרומים באוקראינה ראו שם, עמ' 553-555, ראו גם גור אלרואי, ארץ מקלט: ההגירה לארץ ישראל, 1919-1927, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון, 2021, עמ' 81-101 (מהדורה דיגיטלית) (להלן: אלרואי, ארץ מקלט).
- 6 ראו דיון על ציורו של הירשנברג אצל ירחמיאל כהן ומרים ריינר, "שובו של היהודי הנודד ביצירתו של שמואל הירשנברג", בתוך: מרקמים: תרבות, ספרות, פולקלור לגלית חזן רוקם, כרך כח (תשע"ג), עמ' 343-377.
- 7 "המאורעות בירושלים", הארץ, 6.4.1920.
- 8 עזמות (ישעיהו קרניאל), "מבעד למסווה: שעורים בהסתכלות", דאר היום, 22.10.1920.
- 9 לתיאור תופעת הפוגרום בספרות העברית ראו: נורית גוברין, "בעיר ההריגה" בדורה ולדורות", בתוך: קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה, כרך ג, ירושלים 2008, עמ' 185-195; מיכאל גלזומן, "חוסר כוח – המחלה המבישה ביותר – ביאליק והפוגרום בקישינב", בתוך: הנ"ל, חנן חבר ודן מירון (עורכים), בעיר ההריגה: ביקור מאוחר, תל אביב: רסלינג, 2005, עמ' 14-52 (מהדורה דיגיטלית) (להלן: גלזומן, "חוסר כוח").
- 10 אסתר סלונים, "הפליטים", דאר היום, 4.1.1920.
- 11 איתמר בן-אב"י, "ההתחלה", שם, 26.1.1920. בן-אב"י תמך בגישתו של חיים ויצמן שטען שיש ליצור הגבלות על עליית פליטי הפוגרומים והעדיף עולים בריאים בגופם ובנפשם. ראו גור אלרואי, ארץ מקלט, עמ' 171-195.
- 12 על המאבק בין דאר היום לאנשי העליות השנייה והשלישית בעיתון הארץ ראו: עוזי אלידע, "עימותים תקשורתיים בין ילידים למגורים בחברה הארץ-ישראלית, 1904-1931", קשר, 49 (2017), עמ' 35-38; הנ"ל, "עיתונות צהובה מול עיתונות הגונה: העימות על עיצוב דמותה של העיתונות הארץ ישראלית בשנות ה־20", קשר, 26 (נובמבר 1999), עמ' 37-48.
- 13 השלטונות הבריטיים השתמשו בדרו"חות הרשמיים בביטוי "מהומות" (Riots). אבל הצנזורה מנעה מהעיתונים מלהשתמש באופן פומבי הן ב"מהומות" הן ב"פוגרום". במסמכים הבריטיים הרשמיים זכה האירוע לשם "1920 Nebi Musa Riots" או "1920 Jerusalem Riots".

- 14 ל"י (יהודה לייב יפה), "הפרעות בירושלים", **הארץ**, 7.4.1920.
- 15 יוסף קלאוזנר, "אחרי הפרעות", שם, 13.4.1920.
- 16 גלזומן, "חוסר כוח", עמ' 21-23.
- 17 שם, עמ' 27-30.
- 18 יוסף קלויזנר, "אחרי הפרעות", **הארץ**, 13.4.1920. קלויזנר עסק בפוגרום גם בכתב העת שערך, **השילוח**, שאותו העביר בתחילת 1920 מברלין לירושלים. הוא הדגיש באפריל 1920 שהפוגרום בירושלים היה חמור יותר מהפוגרום בקישינב מכיוון שירושלים היא לב האומה, בירתו ההיסטורית המקודשת של הלאום העברי המתחדש בארץ. מכאן גודל העלבון. אבל הוא היה סמוך ובטוח שהעם היהודי ישאב עוצמה מהפוגרום. הוא גם הזכיר לקוראיו שחודש לפני הפוגרום, בתחילת מארס 1920, התחולל בגליל אירוע הרואי, נפילת שישה חלוצים ובראשם טרומפלדור בתל חי. לפיכך יש לחבר את אירוע הפוגרום לאירוע הגבורה ולבנות פולחן חדש של קדושים לאומיים שישמשו כסמלים מגייסים ומעציבים של התנועה הלאומית הציונית. ראו המשקיף, "בארץ ובחוץ לארץ – השקפה כללית", **השילוח**, לז, ריוז, עמ' 90, אפריל 1920 (באתר הספרייה הלאומית מצוין התאריך 2 באפריל, אבל זו טעות. הגיליון הופיע כנראה באמצע אפריל 1920).
- 19 מ"ב (מרדכי בן הלל הכהן), "תורת הפרעות", **הארץ**, 19.4.1920. המאמר שולב בספרו של בן הלל הכהן, **אתחלתא**, כרך א, פרק 11: "הפוגרום הראשון בירושלים", ירושלים תרצ"א.
- 20 גם הסופר איש העלייה הראשונה משה סמילנסקי, הגיב על הפוגרום במאמר קשה **בהארץ**: "יותר משאכלתני החרפה מבחוץ – אכלתני החרפה מבפנים. המצב היה מצב גלותי בכל היקפו". סמילנסקי הציע לתעל את רגשות הבושה לאפיקים חיוביים ולגייס את היישוב לעבודה ולשמירה. משה סמילנסקי, "לאחר מעשה", **הארץ**, 22.4.1920.
- 21 "תוכניתנו", **דאר היום**, 8.8.1919.
- 22 "לבני ישמעאל", שם, 7.4.1920.
- 23 לייב יפה, "מבעד לשבכה", **הארץ**, 22.4.1920. גם **דאר היום** הצטרף למעריצי ז'בוטינסקי וחבריו (שרבים מהם היו ילידי הארץ) והדגיש את גבורתם, אבל דרש לשמור על שקט ולהימנע מהפגנות. ראו "משפט וצדק", **דאר היום**, 22.4.1920.
- 24 "דם בירושלים", **הפועל הצעיר**, הוצאה מיוחדת, גיליון מס' 26, 12.4.1920.
- 25 "הפרעות ביפו", **הארץ**, 3.5.1921.
- 26 "בלבולים ביפו", **דאר היום**, 3.5.1921. ראו גם באותו גיליון: "פרטי המאורעות ביפו".
- 27 יוסף אהרונוביץ, "על הפרעות ביפו", **הפועל הצעיר**, גיליון מס' 26, 6.5.1921.
- 28 ראו שירי ההלל לגיבורי פתח תקווה בעיתון **דאר היום**: י"י ילין, "לנופלים בכבוד", 9.5.1921; איתמר בן-אב"י, "ידיה בימי הימים", 12.5.1921. על סיפור הגבורה של מגיני פתח תקווה במאי 1921 ותהליך ההנצחה שלהם, ראו: עוזי אלידע, "טרומפלדור מול שרה אהרונסון וגיבורי פתח-תקווה: הבניית מיתוסים מרטרולוגיים ומחוזות זיכרון בתקופת המנדט", בתוך: יעל זרובבל ואמיר גולדשטיין (עורכים), **תל-חי 1920-2020: בין היסטוריה וזיכרון**, ירושלים: יד בן-צבי, 2020, עמ' 318-349.
- 29 מ' גליקסון, "המאורעות ביפו", **הארץ**, 4.5.1921.
- 30 ראו לדוגמה, "לבני ישמעאל", **דאר היום**, 4.4.1920.
- 31 יוסף אהרונוביץ, "על הפרעות ביפו", **הפועל הצעיר**, 6.5.1921.
- 32 ראו דוגמה לצנזורה בגיליונות **דאר היום** מ-8.5.1921-9.5.1921. הצנזורה מחקה כתבות הקשורות למאורעות 1921 במשך ארבעה חודשים, עד ספטמבר 1921.
- 33 מקור כינוי הצנזורה "מאדאם אנסטוזה" בקריקטורה פרי מכחולו של הקריקטוריסט אנדרה ז'יל (Gill), שהופיעה ב-19.7.1874 בעיתון הסאטירי *L'Eclipse*. ראו Frédérique Roussel, "Censure", *Ciseaux d'Anastasie communiqué*, *Libération*, 20.8.2011.
- 34 עזמות וישעיהו קרניאל, "מבעד למסווה: שעורים בהסתכלות", **דאר היום**, 15.5.1921.
- 35 "האם עבר המועד", **דאר היום**, 6.5.1921.

- 36 המשקיף, "על המצב בארץ", השילוח, כרך לח, ספטמבר 1921, עמ' 480. באתר הספרייה הלאומית מתוארך הגיליון בטעות לתחילת אוגוסט 1921.
- 37 יוסף הפטמן, "יום המחרת", הארץ, 4.5.1921.
- 38 "הפרעות ביפו", שם, 3.5.1921.
- 39 אליעזר בן-יהודה, "לשווא", דאר היום, 4.5.1921.
- 40 ד"ר יוסף קלוזנר, "יום הזכרון", הארץ, 1.5.1922.
- 41 הבריטים כינו את האירוע בדוחות הרשמיים "מהומות יפו" (The Jaffa Riots).
- 42 על הרקע לאירועי 1929 ראו: עוזי אלידע, "בין סנסציה ופוליטיקה, העיתון 'דאר-היום' ומאורעות 1929", קשר, 34 (אביב 2006), עמ' 105-114; הנ"ל, "בין טשטוש להבלטה: העיתונות העברית בארץ ישראל נוכח מאורעות 1929", שם, 50 (סתיו 2017), עמ' 19-42; הלל כהן, תרפ"ט: שנת אפס בסכסוך היהודי-ערבי, ירושלים: כתר, 2013, דבורה גלעד ויוסי גולדשטיין, "קללי נפשי את חברון: סיקור מאורעות תרפ"ט והנצחתם כראי לביקורת הישוב הישן", קתדרה, 181 (ניסן תשפ"ב), עמ' 59-84.
- 43 על עיתון הארץ לאחר 1929 ראו: עוזי אלידע, "מעיתון ממסדי לעיתון מסחרי: הארץ, 1918-1937", קשר, 29 (מאי 2001), עמ' 61-63.
- 44 על דאר היום הרוויזיוניסטי, ראו: עוזי אלידע, "דאר-היום הרביזיוניסטי: לתולדותיה של פרשה עיתונאית מרתקה", קשר, 17 (מאי 1995), עמ' 73-86 (להלן: אלידע, "דאר היום הרביזיוניסטי").
- 45 על דבר באותה תקופה ראו: מרדכי נאור, ראשית "דבר", בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2015, עמ' 54-85.
- 46 "בעיר ההריגה", הארץ, 1.9.1929.
- 47 ברל כצנלסון, "לאחר שתיקה מאונס", דבר, 2.9.1929.
- 48 "כצאן לטבח?", הארץ, 4.9.1929.
- 49 גלוזמן, "חוסר כוח", עמ' 20.
- 50 ראו את צילומי המתים, דאר היום, 9.9.1929-10.9.1929, עמ' 2. נראה שפרסום הצילומים הביא לסגירה זמנית של העיתון באמצע ספטמבר 1929. ראו: עוזי אלידע, "בין טשטוש להבלטה: העיתונות העברית בארץ-ישראל נוכח מאורעות 1929", קשר, עמ' 20-21.
- 51 בן ברוך (שלום שוורץ), "קול דמי מוצא...", דאר היום, 26.1.1930.
- 52 "מה פעל בית החולים הכללי בית החולים הוספיטל בירושלים בימי מאורעות הדמים, אב תרפ"ט", מזרח ומערב, 4, א (יג) (תשרי תר"ץ), תיאור פתולוגי של הרוגי מוצא וחלק מהרוגי חברון עם צילומי משפחת מקלף השחוטים והשרופים. תודה לשלום קולין שהפנה אותי למקור זה.
- 53 ה' ייבין, "לטשטש לא נרשה", דאר היום, 29.9.1929.
- 54 כדי לדווח על מעשי העינויים הקשים שעברו קורבנות הטבח נאלצה העיתונות העברית להיעזר במקורות זרים. ראו לדוגמה תרגום כתבה מתוך עיתון הז'ורנל (Le journal) הפריזאי: אדוארד הלזואיי, "התקפה שנכשלה", דאר היום, 6.11.1929.
- 55 "מה מודיעה הממשלה על בדיקת גופותיהם של קדושי חברון", שם, 22.9.1929.
- 56 "התעללות בחברון המנותחת", שם, 23.9.1929.
- 57 "דבר היום: תעודה ממלכתית", דבר, 24.9.1929.
- 58 "אורות מאופל", שם, 2.9.1929, 9.9.1929, 1.10.1929.
- 59 על ראשית חקירת רצח משפחת מקלף ראו, "חקירת חוקרי משפחת מקלף במוצא", דאר היום, 22.9.1929, "חקירת רוצחי משפחת מקלף", דבר, 22.9.1929.
- 60 "הנאשם ברצח האחים רייזמן שוחרר", דאר היום, 1.10.1929.
- 61 "החקירה ברצח קדושי חברון: אליהו פלאצ'י ז"ל", שם, 2.10.1929.
- 62 ראו מאמר מערכת, "יומן – מעוות זועק לשמים", שם, 2.1.1930.
- 63 "נאום הקטגוריה", שם, 23.1.1930.
- 64 "כל הנאשמים ברצח משפחת מקלף – זוכו", שם, 24.1.1930.
- 65 "דבר היום: יגלו את רוצחי משפחת מקלב", דבר, 24.1.1930.

- 66 "דבר היום: 'כנות' העדים", שם, 26.1.1930.
- 67 "משפט הצבור – על משפט מקלף", דאר היום, 26.1.1930.
- 68 "אורות מאופל", דבר, 2.9.1929, 9.9.1929, 1.10.1929.
- 69 ה' ייבין, "בחכמת ההשתקה הבזויה", דאר היום, 28.5.1930.
- 70 "ביום בוא הועדה", שם, 24.10.1929; דבר, 24.10.1929.
- 71 "הרב הראשי קוק לפני הועדה", שם, 15.12.1929.
- 72 "העדות שועדת החקירה סירבה לשמוע", דאר היום, 23.12.1929.
- 73 "מגילת חברון בנוסח קאפירטה", שם, 8.11.1929; "ערות קאפיקטה מפקד מטרת חברון", דבר, 8.11.1929; "דרישותיהם של יהודי חברון מאת ההנהלה הציונית", דאר היום, 2.12.1929.
- 74 "ועדת החקירה מסרבת לשמוע על טבח חברון", שם, 22.12.1929.
- 75 שם.
- 76 "ששה עדים ביום אחד", דבר, 22.12.1929.
- 77 "העדות שועדת החקירה סירבה לשמוע", דאר היום, 23.12.1929.
- 78 שם, 17.11.1929, 31.10.1929-29.10.1929.
- 79 "הרב פרנקו מעיד על טבח חברון", שם, 24.12.1929.
- 80 "השלטונות הבריטיים השתמשו גם לגבי 1929 בכיטי "אירוע" לתיאור התופעה: "The Events of 1929". אבל ברו"חות הרשמיים הם חזרו והשתמשו בכיטי "מהומות": "The Disturbances of August 1929", or "The 1929 Palestine Riots"
- 81 נ"ח "ליום השנה", הארץ, 11.8.1930.
- 82 "איסור אזכרות פומביות לחללי אב", דאר היום, 10.8.1930.
- 83 ז' דוד, "קצרות – ביום הזה", דבר, 11.8.1930.
- 84 "דבר היום – זכור נזכור", שם, 11.8.1930.
- 85 "מיום ליום", הארץ, 11.8.1930.
- 86 "מעשי נערות ופשעי דמים", דבר, 16.12.1929.
- 87 ש' יבניאלי, "ליום הזיכרון", שם, 11.8.1929.
- 88 ד"ר פון וייזל, "זכור הפוגרום", דאר היום, 12.8.1930.
- 89 הנ"ל, "מה עבר עלי ב-24 לאוגוסט", שם, 22.8.1930, 5.9.1930. פון וייזל העיד על פציעתו בוועדת שו: "בוועדת החקירה: ד"ר פון וייזל הובא מבית החולים להעיד לפני הועדה", שם, 15.11.1929.
- 90 הנ"ל, "מה עבר עלי ב-24 לאוגוסט, חלק א", שם, 22.8.1930.
- 91 הנ"ל, "מה עבר עלי ב-24 לאוגוסט, חלק ב", שם, 5.9.1930.
- 92 שם, חלק א, 22.8.1930. תפיסת הסימן כאינדקס היא חלק מתיאוריית הסימנים של הסמיוטיקאי האמריקאי צ'רלס פירס (Peirce). ראו: Tony Jappy, *Introduction to Peircean Visual Semiotics*, London: Bloomsbury, 2013, pp. 84-90.
- 93 מדור ספורט החל להתפרסם בדאר היום בדצמבר 1928 בעריכת ליפא לויטן. ראו: אב"א אחימאיר, "תפקידו של הספורט היהודי", דאר היום, 24.4.1929.
- 94 ראו "הפגנה נגד ד"ר שילדס בת א", שם, 10.10.1930; "המלשינות", שם, 12.10.1930; "ד"ר שילדס בת א", דבר, 10.10.1930. על המאבק בין הרוויזיוניסטים להנהלה הציונית והבחירות לכנסת ישראל, ראו: עוזי אלידע, "דאר היום הרביזיוניסטי", עמ' 73-86.